ਤੇਰ੍ਹਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਵਿਗਾਭ ਯੋਗਾ

13.00 ਸ਼ਲੋਕ

ਅਰ੍ਜੁਨ੍ ਉਵਾਚ *अर्जुन उवाच*

प्रकृतिम् पुरूषम् च एव, क्षेत्रम् क्षेत्राज्ञम् एव च। एतत् वेदितुम् इच्छामि, ज्ञानम् ज्ञेयम् च केशव॥

ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿਮ੍ ਪੁਰੂਸ਼ਮ੍ ਚ ਏਵ, ਕੁਸ਼ੇ੍ਤ੍ਰਮ ਕੁਸ਼ੇ੍ਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਏਵ ਚ।
ਏਤਤ੍ ਵੇਦਿਤੁਮ੍ ਇੱਛਾਮਿ, ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਗਯੇਮ੍ ਚ ਕੇਸ਼ਵ।'

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਮ੍ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ। ਪੁਰੂਸ਼ਮ੍ : ਪੁਰਸ਼ਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਕਸ਼ੇ੍ਤ੍ਰਮ : ਮੈਦਾਨ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮੁ : ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਵੇਦਿਤੁਮ੍ : ਜਾਣਨਾ। ਇੱਛਾਮਿ : ਮੈਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨਵਾਨ। ਗਯੇਮ੍ : ਜੋ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਕੇਸ਼ਵ : ਹੇ ਕੇਸ਼ਵ!

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਰਜਨ ਬੋਲੇ, 'ਕੁਸ਼ੇਤਰਾ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼, ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਵਾਲੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਹੇ ਕੇਸ਼ਵਾ! ਮੈਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਕਰਦਾ ਹਾਂ।

(ਇਹ ਸ਼ਲੋਕ ਗੀਤਾ ਦੇ ਹਰ ਸੰਸਕਰਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਅੰਕ ਨਹੀਂ ਲਾਇਆ ਗਿਆ।)

✪ ✪ ✪

13.01 ਸ਼ਲੋਕ :

ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ *श्री भगवानुवाच*

इदम् शरीरम् कौन्तेय, क्षेत्रम् इति अभि-धीयते। एतत् यः वेद्-ति तम् प्र-आहुः, क्षेत्र-ज्ञः इति तद्-विदः॥

ਈਦਮ੍ ਸ਼ਰੀਰਮ੍ ਕੌਂਤੇਯ, ਕ੍ਸ਼ੇ੍ਤ੍ਰਮ੍ ਇਤਿ ਅਭਿਧੀਯਤੇ।
ਏਤਤ੍ ਯਹ ਵੇਦ੍ਤਿ ਤਮ੍ ਪ੍ਰਆਹੁਹ, ਕੁਸ਼ੇ੍ਤ੍ਰ ਗਯਾਹ ਇਤਿ ਤਦ੍ਵਿਦਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਵਾਨ ਉਵਾਚ : ਸ਼੍ਰੀ ਭਗਾਵਨ ਬੋਲੇ। ਈਦ੍ਮ : ਇਹ। ਸਰੀਰਮ੍ : ਸਰੀਰ। ਕੌਂਤੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤਯੇ। ਕ੍ਸ਼ੇ੍ਤ੍ਰਮ੍ : ਫੀਲਡ। ਏਤਤ੍ : ਇਸ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਵੇਦ੍ਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਤਮ੍ : ਉਸਨੂੰ। ਪ੍ਰਆਹੁਹ : ਉਹ ਪੁਕਾਰਦੇ ਹਨ। ਕੁਸ਼ੇ੍ਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ਾਹ : ਮੈਦਾਨ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ। ਤਦ੍ਵਿਦਹ : ਉਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕ੍ਰਿਪਾਲ ਭਗਵਾਨ ਬੋਲੇ, 'ਹੇ ਕੌਂਤਯੇ - ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜੋ ਖੇਤਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗਿਆਨੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇਦਮ੍ ਸ੍ਰੀਰਮ੍ ਕੌਂਤੇਯ ਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ ਇਤਿ ਅਭਿ - ਧੀਯਤੇ = ਮਨੁੱਖ 'ਇਹ ਪਸ਼ੂ ਹੈ, ਇਹ ਪੰਛੀ ਹੈ, ਇਹ ਬਿਰਖ ਹੈ' ਆਦਿ ਆਦਿ ਭੌਤਿਕ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤੋਂ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਦੇ 'ਮੈਂ ਰੂਪ ਤੋਂ, ਕਦੇ ਮੇਰਾ ਰੂਪ ਤੋਂ, ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਕਹਿਲਾਉਣ ਵਾਲਾ ਸਰੀਰ ਵਾਲਾ ਵੀ ਰੂਪ ਤੋਂ ਹੀ ਅਖਵਾਇਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਚਾਹੇ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਹੋਵੇ, ਚਾਹੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਹੋਵੇ। ੦ ਧਰਤੀ ਜਲ ਸੂਰਜ ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ - ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਜੋ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜੋ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਦੇ ਰਜ - ਵੀਰਜ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਨੂੰ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਅੰਨ ਦੇ ਵਿਕਾਰ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਨ ਨਾਲ ਜੀਵਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਅੰਨਮਯ ਅੰਨ ਸਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਸਰੀਰ 'ਇਦਮ੍' ਯਹ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਗਿਆਨ + ਪੰਜ ਕਰਮ + ਪੰਜ ਪ੍ਰਾਣ, ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ = 17 ਤੱਤਵਾਂ ਤੋਂ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਤਾਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤਵਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਣਮਯ ਕੋਸ਼, ਮਨ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਇਹ ਵਿਗਿਆਨ ਕੋਸ਼ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਸੂਖ਼ਮ-ਸਰੀਰ ਭੀ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਦਮ੍ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਗਿਆਨ ਨੂੰ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਤੱਕ ਦਾ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਅਗਿਆਨ ਪੂਰਣ ਸਰੀਰ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਸੁਭਾਅ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਆਨੰਦ ਮਯ ਕੋਸ਼ ਵੀ ਕਹਿ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੂਖ਼ਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਵੀ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨੇ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਾਲ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁਸ਼ੁਪ੍ਰਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਪ੍ਰਾਦਮਯ ਮਨੋਮਯ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨਮਯ ਕੋਸ਼ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ, ਬੁੱਧੀ, ਅਵਿਦਿਆ (ਅਗਿਆਨ) ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸ਼ੁਸ਼ੁਪਿਤ ਅਵੱਸਥਾ, ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਤੇ ਸੁਪਨ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਸੁਸ਼ਪਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਤੇ ਸੁੱਖ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਨੰਦਮਯ ਕੋਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਦਮ੍ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼ਵ ਹਿੰਸਾਯਾਮ੍ ੦ ਧਾਤੂ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ। 'ਕਿਸ਼ ਕਸ਼੍ਯੇ' ਯਾਤੂ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਸ਼ਬਦ ਬਣਦਾ ਹੈ। ੦ ਉਪਯੁਕਤ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਰ ਛਿਣ ਨਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਚਮੜੇ ਤੋਂ ਬਣੀ ਹੋਈ ਥੈਲੀ ਵਿੱਚ ਤਲਵਾਰ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਆਨ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਕੋਸ਼ ਦੀ ਸੰਗਿਆ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਤਾਂ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਰ ਛਿਣ

ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬਦਲਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਐਨਾ ਛੇਤੀ ਬਦਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸਨੂੰ ਦੁਬਾਰਾ ਕੋਈ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਅਰਥਾਤ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਂਦਿਆਂ ਹੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ, ਉਸ ਨੂੰ ਫਿਰ ਦੁਵਾਰਾ ਨਹੀਂ ਦੇਖ ਸਕਦੇ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਬਦਲ ਗਿਆ। ੦ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਖੇਤ ਨਾਲ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਬੀਜ ਪਾ ਕੇ ਖੇਤੀ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਅਹੰਤਾ ਮਮਤਾ ਕਰਕੇ ਜੀਵ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਕਰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸੰਸਕਾਰ ਅੰਤਹਕਰਣ ’ਤੇ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਸਕਾਰ ਜਦ ਫਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਦੂਜਾ (ਦੇਵਤਾ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਖੀ, ਕੀੜੇ ਪਤੰਗੇ ਆਦਿ ਦਾ) ਸਰੀਰ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਬੀਜ ਬੀਜਦੇ ਹਾਂ, ਉਹੋ ਜਿਹਾ ਹੀ ਅਨਾਜ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜਿਹੋ ਜਿਹੇ ਕਰਮ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਦੂਜੇ ਸਰੀਰ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਇਹ ਜੀਵ ਵਾਰ ਵਾਰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਰਕੇ ਇਸਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਅਥਵਾ ਖੇਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਅਸਲੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਵੱਧ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਤ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ, ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ, ਵਰਣ ਆਸ਼੍ਰਮ ਆਦਿ ਤੋਂ ‘ਇਦਮ੍’ (ਦ੍ਰਿਸ਼) ਹੀ ਹੈ। ਇਹ ਹੈ ਤਾਂ ਇਦਮ੍ ਪਰ ਜੀਵ ਭੁੱਲ ਕੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਮੰਨਣ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਮੈਂ ਧਨੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਵਿਦਵਾਨ ਹਾਂ ਆਦਿ।” ਤਦ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮਹੱਤਤਾ ਘਟਾਉਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਤਤ੍ ਯਹ ਵੇਦ੍ਤਿ ੦ ਜੀਵਾਤਮਾ – ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਸਰੀਰ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮੇਰੀਆਂਹਨ, ਮਨ ਮੇਰਾ ਹੈ, ਬੁੱਧੀ ਮੇਰੀ ਹੈ, ਪ੍ਰਾਣ ਮੇਰੇ ਹਨ, ਅਜਿਹਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਇਸ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਦੇ ‘ਮੈਂ’ ਕਹਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਦੇ ‘ਇਹ’ ਅਰਥਾਤ ‘ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਹਾਂ’ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ‘ਇਹ ਸਰੀਰ ਹੈ’ ਅਜਿਹਾ ਵੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇਦਮ੍ ਤੇ ਏਤਤ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਪਦ ‘ਨੇੜੇ’ ਦੇ ਵਾਚਕ ਹਨ। ਇਦਮ੍ ਨਾਲੋਂ ਏਤਤ੍ ਵਧੇਰੇ ਨੇੜੇ ਦਾ ਵਾਚਕ ਪਦ ਹੈ। ਏਥੇ ਇਦਮ੍ ਸਰੀਰ ਸਮੁਦਾਇ ਤੇ ਏਤਤ੍ ਪਦ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ‘ਮੈਂ ਪਨ’ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ੦ ਤਮ੍ ਪ੍ਰਆਹੂਹ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ਹ ਇਤਿ ਤਦ੍ ਵਿਦਹ :– ਜਿਵੇਂ 2.16 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਤਤਵਦਰਸ਼ੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਏਥੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ‘ਤਦ ਵਿਦਹਹ’ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੀ ਹੈ ? ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ੍ ਕੀ ਹੈ ? ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਤੱਤਵਗ੍ਯ੍ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ੍ ਨਾਂ ਤੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨੂੰ ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਇਹ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰੱਖੇ ਤਾਂ ਇਹ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ੍ ਨਹੀਂ ਅਖਵਾ ਸਕਦੀ – ਫਿਰ ਇਹ ਤਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਰੂਪ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। (13.31) ੦ ਇਦਮ੍ ਦਾ ਅਰਥ ‘ਇਹ’ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਅਲਗ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਮਨ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ (ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਅੱਖਾਂ, ਜੀਭ ਤੇ ਨਾਸਿਕਾ) ਭੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹਨ। ਇਹ ਕਦੇ ਬੇਚੈਨ, ਕਦੇ ਸ਼ਾਂਤ, ਕਦੇ ਸਥਿਰ ਕਦੇ ਚੰਚਲ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਕਦੇ ਠੀਕ ਸਮਝਣਾ ਕਦੇ ਘੱਟ ਸਮਝਣਾ – ਇਹ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਜੀਵਾਤਮਾ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਏਥੇ ਬੁੱਧੀ-ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ। ਇਹ ਸਦਾ ਇਕ ਰਸ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦਾ। ੦ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਜਾਣ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਵਿਸ਼ੇ ਆਪਣੇ ਤੋਂ (ਸੂਖ਼ਮ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ) ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਇਸ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਮਨ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਮਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਸਕਦੇ। ਮੁੱਖ ਕਾਰਣ ਹੈ ਕਿ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤਾਂ ਸਾਖੇਪ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਸਥੂਲ ਰੂਪ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਪਰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਖੁਦ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਖ਼ਮ ਤੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਹੈ, ਦੂਜੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਖੁਦ ਹੀ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :– ਕਰੁਕੁਸ਼ੇਤਰ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਰਥ ਹਨ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਸ਼ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸੁਰੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਦਾ ਅਰਥ ਮੈਦਾਨ ਹੈ। ਜਿਉਂ ਜਿਉਂ ਇਸ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਇਹ ਉਪਜਾਊ ਲਾਭਕਾਰੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਰਤੀ ਵਿੱਚ ਬੀਜ ਉੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਸਲ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਦੇ ਖੇਤ ਵਿੱਚ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੇ ਚੰਗੇ ਮੰਦੇ ਕਰਮਾਂ ਦੀ ਫਸਲ ਬੀਜਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਧਰਮ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਬੌਧਿਕ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜੋ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਬਲਕਿ ਸਮਝ ਬੂਝ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਸ ਨੂੰ ਚਲਾਉਂਦਾ ਵੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਸੰਬੰਧੀ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨਮ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। “ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬਰਤਨ ਵਾਂਗ ਸਮਝੋ। ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਇੰਜ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਪਾਣੀ, ਚਾਵਲ ਅਤੇ ਆਲੂ ਹੋਣ। ਜਦੋਂ ਬਰਤਨ ਅੱਗ ਤੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਬਰਤਨ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪਾਣੀ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਚਾਵਲ ਤੇ ਆਲੂ ਵੀ ਉਬਲਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਬਰਤਨ ਦਾ ਸਰੀਰ ਐਨਾ ਗਰਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੱਥ ਵੀ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ। ਸੰਭਾਲਣਾ ਔਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਗਰਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਤਾਂ ਅੱਗ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਬਹੁਤ ਬਰਤਨ ਤੇ ਨਾ ਉਸ ਦੇ ਸਰੀਰ ਕਾਰਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਜੀਵ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।’ ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦

✪ ✪ ✪

13.02 **ਸ਼ਲੋਕ :**

क्षेत्र-ज्ञम् च अपि माम्, विद्-धि(हि) सर्व-क्षेत्रेषु भारत। क्षेत्र-क्षेत्र-ज्ञयो: ज्ञानम्, यत् तत् ज्ञानम् म(न्)-तम् मम॥

ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ਮ੍ ਚ ਅਪਿ ਮਾਮ੍ ਵਿਦ੍ ਧਿਹਿ, ਸਰ੍ਵ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੇਸ਼ੁ ਭਾਰਤ।

ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ਯੋ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍, ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਮ (ਨ੍) ਤਮ੍ ਮਮ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ਮ੍ : ਸਰੀਰ (ਮੈਦਾਨ) ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਰੱਖਣ ਵਾਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਮਾਮ੍ : ਮੇਰਾ। ਵਿਦ੍ਧਹਿ : ਜਾਣਨਾ। ਸਰ੍ਵ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਸ਼ੁ : ਸਾਰੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ਯੋ : ਖੇਤਰ ਤੇ ਖੇਤਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ। ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਮਤਮ੍ : ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਮ : ਮੇਰਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ! ਤੂੰ ਸਾਰੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਮੈਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ-ਗਿਆਨ੍ ਮੰਨ ਲੈ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਯ੍ਗ੍ ਦਾ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਹੀ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਇਹੋ ਹੀ ਮੇਰੀ ਰਾਏ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ‘ਚ ਆਪਿ’ = ਚ ਅਤੇ ਅਪਿ – ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਨਿਪਾਤ ਜੀਵ ਜੀਵ ਦੇ ਅੱਖਰ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸਰੀਰ

ਤੋਂ ਅਨ੍ਯ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦੇ ਨਾਲ ਭਿੰਨ ਕ੍ਰਮ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚਯ ਕਰਨ ਲਈ ਹੈ। ੦ ਭਾਰਤ - ਜਿਵੇਂ ਭਰਤ-ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੂੰ ਭਾਰਤ ਏਂ - ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕਲਪਿਤ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਨ ਲਈ, ਇਸ ਸੰਬੋਧਨ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਤੂੰ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ - ਗ੍ਯ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ। ਇਹ ਸੂਚਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਰਤ ਸੰਬੋਧਨ ਹੈ। ੦ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯਮ੍ ਚ ਆਪਿ ਮਾਮ੍ ਵਿਦ੍ਧਿ (ਹਿ) ਸਰ੍ਵ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਸ਼ੁ ਭਾਰਤ = ਸੰਪੂਰਣ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਾਂ ਭਾਵ ਸੰਪੂਰਣ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਅਹੰਮ ਭਾਵ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ 'ਮੈਂ' ਤਾਂ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਏਤਮ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਪਨ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੇਤਿੱ ਪਦ ਵਿੱਚ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਮੈਂ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਰਹੇ ਤਾਂ ਹਾਂ ਨਹੀਂ ਰਹੇਗਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ (ਹਾਂ) ਦੀ ਪਰਮਾਤਮਾ (ਹੈ) ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਏਸੇ ਗੱਲ ਨੂੰ ਏਥੇ ਕਹਿ ਰਹੇ ਹਨ। ਸੰਪੂਰਣ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਮੈਨੂੰ ਹੀ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ ਸਮਝੋ। ੦ ਗ੍ਯੇ = ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ - ਉਸ ਗ੍ਯ ਨੂੰ ਉਹ ਕਿਸੇ ਕਰਣ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਕਰਣ ਦੋ ਭਾਂਤ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। 1. ਬਹਿ ਕਰਣ 2. ਅੰਤਹ ਕਰਣ। ਮਨੁੱਖ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹਿ ਕਰਣ (ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਨੇਤ੍ਰ ਆਦਿ) ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਬਹਿਕਰਣ ਨੂੰ ਅੰਤਹਕਰਣ (ਮਨ ਬੁੱਧੀ) ਤੋਂ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਵਿਰਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਚਿੱਤ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੰਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਸੂਖ਼ਮ ਹੈ ਜੋ ਕਿ ਏਕਦਸ਼ੀਯ ਹੈ, ਇਹ ਹੰਕਾਰ ਜਿਸ ਤੋਂ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਸਰੂਪ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੇ ਗ੍ਯ ਹੈ। ਉਸ ਅਹੰਮ ਭਾਵ ਦੇ ਵੀ ਗਿਆਤਾ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਤੌਰ 'ਤੇ ਮੇਰਾ ਸਰੂਪ ਸਮਝੋ। ੦ ਏਥੇ "ਵਿਦ੍ਧਿ" ਪਦ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ 'ਹੇ ਅਰਜਨ! ਜਿਵੇਂ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਮੰਨਦਾ ਏਂ, ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨਦਾ ਏਂ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਤੂੰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਮੰਨ ਤੇ ਮੈਨੂੰ ਆਪਣਾ ਮੰਨ। ਤੂੰ ਜਿਹੜੀ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਬਣਾ ਰੱਖੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਮੰਨਣੀ ਬਹੁਤ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਏਥੇ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ ਚ ਆਪਿ ਮਾਮ੍ ਵਿਦ੍ਧਿ ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ ਦੀ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਏਕਤਾ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ। 2.17 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਸਰੀਰ ਲਈ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਵਿਆਪਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਤੂੰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਮਝ।' 9.04 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਲਈ ਕਿਹਾ ਹੈ, 'ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ। ਅੱਗੇ 13.34 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਸੰਸਾਰ (ਕੰਮ ਕਾਰ) ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਕਾਰਣ) ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਦ੍ਧਿ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਮਝ। ੦ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਜੀਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਅਪਿ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਇੱਕ ਵਿਲੱਖਣ ਭਾਵ ਦੇ ਵੱਲ ਲਕਸ਼ ਨਿਰਧਾਰਿਤ ਕਰਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਜਿਸ ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਮੈਂ ਹਾਂ। ਵੱਖ-2 ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਮੈਂ ਹਾਂ।" ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਸਾਧਕ ਨਾਲ ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਇਆ ਹੈ। ੦ ਖ਼ੁਦ ਆਪਣਾ ਆਪ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਭਿੰਨ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਅਭਿੰਨ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਉਸ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ੦ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯਯੋਹ ਗ੍ਯਾਨਮ੍, ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਗ੍ਯਾਨਮ੍ ਮ (ਤ੍) ਤਮ੍ ਮਮ = ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ (ਸਰੀਰ) ਦੀ ਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਦੀ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਮੇਰੇ ਮਤ ਅਨੁਸਾਰ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਹੈ। ੦ ਮ (ਤ੍) ਤਮ੍ - ਮਮ = ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਅਨੇਕ ਵਿਦਿਆਵਾਂ ਦਾ, ਅਨੇਕ ਲਿਪੀਆਂ ਦਾ, ਅਨੇਕ ਕਲਾਵਾਂ ਦਾ, ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਚੌਦਾਂ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਜੋ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਭੀ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਫਸਾਉਣ ਵਾਲਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਅਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦਾ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਗ਼ੁਲਾਮੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਗਿਆਨ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਯਥਾਰਥ ਗਿਆਨ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਜੋ ਸਵੈ-ਰਹਿਤ ਤੇ ਸਵੈਯੁਕਤ ਹਨ। ਪਹਿਲਾ ਸੰਵੇਦਨ-ਰਹਿਤ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਦੂਜਾ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਗੁਣ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹਨ। ਇਹ ਫੁੱਲ ਦੇ ਰੰਗ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਚਮਕਦਾਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਕੋਲ ਰੱਖ ਦੇਈਏ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਝਲਕ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ, ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਜੋ ਅੰਤਰ-ਬੋਧ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੰਤ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਜੀਵਾਤਮਾ ਵੀ ਅਨੰਤ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ-ਬੋਧ ਹੀ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ। ਈਸ਼ਵਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰੀ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਵੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਅਛੋਹ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਸਵੈ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਆਤਮਾ ਅਤੇ ਕਾਇਨਾਤ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਹ ਨਾ ਈਸ਼ਵਰ ਤੋਂ ਹੀ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਸਵੈ ਵਿੱਚ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਸਦੀਵੀ, ਮੁਕਤ, ਪਵਿੱਤਰ ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੈ। ਗਿਆਨ - ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਤਾ ਲਈ ਸੱਚੀ ਸਮਝ ਹੈ। ਜੋ ਗਿਆਨ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਨਾਲ ਜੁੜਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਅਪਰ ਵਿਦਿਆ ਜਾਂ ਨੀਵਾਂ ਗਿਆਨ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਗਿਆਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਨਾਲ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਾ ਵਿਦਿਆ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਭਾਵ ਉੱਤਮ ਗਿਆਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੇਦਾਂ ਦਾ ਪੂਰਨ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਵਿਆਕਰਣ, ਸਿੰਬਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀਕਾਂ, ਵਿਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਹੋਰ ਅਨੇਕਾਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੈ - ਉਹ ਤਾਂ ਅਪਰ ਵਿਦਿਆ ਅਧੀਨ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਹੈ ਜਾਂ ਆਤਮ-ਬੋਧ ਹੈ, ਉਹ ਉੱਤਮ ਗਿਆਨੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਧਿਐਨ, ਜਦੋਂ ਸਭ ਉੱਚਤਮ ਡਿਗਰੀ 'ਤੇ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸਮੁੱਚੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਹੋਰ ਵਧੇਰੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਸੀਮਾ ਅਸੀਮਤ ਹੈ। ਅਸਲ ਗਿਆਨ, ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ-ਜਗਤ ਅਗੰਮੀ ਵਸਤੂ (ਕਲਪਨਾ ਜਾਂ ਸੂਝ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਵਸਤੂ) ਸੰਬੰਧੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇੱਕ ਪੌਰਾਣਿਕ ਕਥਾ ਇਸ ਨੁਕਤੇ ਨੂੰ ਸਪੱਸ਼ਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਣੇਸ਼ ਅਤੇ ਕਾਰਤਿਕ੍ਯਾ, ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜ ਦੇ ਦੋ ਸਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇੱਕ ਵਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦਰ ਸਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਹੜਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮੁੱਚੇ ਜਗਤ ਦੀ ਪਰਿਕਰਮਾ ਕਰਕੇ, ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਕਰਕੇ, ਆਵੇਗਾ ਉਸ ਨੂੰ ਨਾਰਦ ਮੁਨੀ ਵੱਲੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਦੈਵ ਲੌਕਿਕ ਫਲ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਜਦੋਂ ਹੀ ਭ੍ਰਮਣ ਕਰਨ ਦਾ ਐਲਾਨ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਕਾਰਤਿਕ੍ਯਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਤੇਜ਼ ਰਫ਼ਤਾਰ ਮੋਰ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਯਾਤਰਾ 'ਤੇ ਨਿਕਲ ਪਿਆ। ਪਰ ਗੁਦਗੁਦੇ ਸਰੀਰ ਵਾਲੇ ਗਣੇਸ਼ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਹੀ ਸੋਚਣਾ ਆਰੰਭ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਪਰ ਭਰੋਸੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਚੂਹੀ ਦੀ ਸਵਾਰੀ ਉੱਪਰ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਯਾਤਰਾ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਕਾਰਤਿਕ੍ਯਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਉਸਨੇ ਆਪਣੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਬੈਠੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਨਾਲ ਘਿਰੇ ਹੋਏ ਨੇ, ਇਨਾਮ ਦੀ ਮੰਗ

ਵੀ ਕੀਤੀ। ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਛੋਟਾ ਭਰਾ ਵੀ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਆਇਆ, ਉਸ ਨੇ ਸਫਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦਾ ਅੰਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੋਵੇਂ ਭਰਾ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂ 'ਤੇ ਸਿਆਣੇ ਸਨ। ਕਾਰਤਿਕ੍ਯਾ ਨੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਗਣੇਸ਼ ਜੀ ਨੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਪੁਰਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਦੋਵਾਂ ਖੋਜਾਂ ਦਾ ਵਧੀਆ ਮਿਲਾਪ ਹੀ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਜਾਣਦੇ ਤਾਂ ਅਸਾਡਾ ਗਿਆਨ ਅਧੂਰਾ ਹੈ। ਅੱਜ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜੋ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤੇ ਹਨ, ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਵੀ ਸੱਚੀ ਖੋਜ ਹਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਦਾ ਵਧੇਰੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਾਰਤਿਕ੍ਯਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਦੈਵੀ ਦੇ ਨੇੜੇ ਆ ਕੇ ਸਮਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਗਿਆਨੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਜਾਣ ਸਕਣਗੇ ਕਿ ਜੋ ਪ੍ਰਤੱਖ ਜਗਤ ਹੈ, ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਬੌਧਿਕਤਾ ਦਾ ਮੂਲ ਅਤੇ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਵੀ ਐਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਬਾਰੇ ਕੀਤਾ ਵਿਗਿਆਨਕ ਅਧਿਐਨ ਹੀ ਅਸਲ ਤੇ ਸੱਚਾ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਕੋਈ ਇੱਕ ਅਮੀਰ, ਇਸ ਲਈ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਕਿ ਉਸ ਕੋਲ ਧਨ ਦੌਲਤ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਮੀਰ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਮਰੇ ਰੌਸ਼ਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਦ ਕਿ ਗ਼ਰੀਬ ਆਦਮੀ ਦੇ ਕੋਲ ਐਨੀਆਂ ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ। "ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨਤਾ ਦੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰੱਖਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇਸ ਨੂੰ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਦੀਪਕ ਨਾਲ ਜਗਮਗਾਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਲ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰੋਗੇ, ਤੁਸੀਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬੈਠਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰੋਗੇ। ਗਿਆਨ, ਤਾਂ ਹਰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮਾਨਵੀ-ਮੰਦਰ ਵਿੱਚ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਮੂਰਤੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਹਿਲੀ ਹੈ ਛੋਟੀ ਜਿਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਦੂਜੀ ਹੈ ਵੱਡੀ ਪਰਮਾਤਮਾ। ਪਹਿਲੀ ਮੂਰਤੀ ਦੂਜੀ 'ਤੇ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬਿਜਲੀ ਇੱਕੋ ਸਰੋਤ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਕੇ ਸਭ ਘਰਾਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰੀਆਂ ਜੀਵਆਤਮਾਵਾਂ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਦਾ ਹੈ। ਦੈਵੀ-ਨੂਰ ਰੂਪੀ ਗਿਆਨ, ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਅਤੇ ਤੁਹਾਡੇ ਸਵੈ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮ ਤੁਹਾਡੇ ਅੰਦਰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਲਈ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।" ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦

✪ ✪ ✪

13.03 ਸ਼ਲੋਕ :

तत् क्षेत्रम् यत् च यादृक च, यद् विकारि यत: च यत्। स: च य: यद्-प्र-भाव: च, तत् सम्-आसेन मे श्रृ-णु॥

ਤਤੁ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮੁ ਯਤੁ ਚ ਯਾਦ੍ਰਕੁ ਚ, ਯਦੁ ਵਿਕਾਰਿ ਯਤਹ ਚ ਯਤੁ।

ਸਹ ਚ ਯਹ ਯਦੁ ਪ੍ਰਭਾਵਹ ਚ, ਤਤੁ ਸਮੁ ਆਸੇਨ ਮੇ ਸ਼੍ਰਣੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਤਤੁ : ਉਹ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ : ਮੈਦਾਨ। ਯਤੁ : ਕਿਹੜਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਾਦ੍ਰਕੁ : ਕਿਸ ਵਰਗਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਦੁਵਿਕਾਰਿ : ਜੋ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਹੈ। ਯਤਹ : ਕਦੋਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਤੁ : ਕੀ। ਸਹ : ਉਹ। ਚ : ਅਤੇ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਯਦੁ ਪ੍ਰਭਾਵਹ : ਉਸ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਕੀ ਹਨ ? ਚ : ਅਤੇ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਸਮੁਆਸੇਨ : ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ। ਮੇ : ਮੇਰੇ ਤੋਂ। ਸ਼੍ਰਣੁ : ਸੁਣਨਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਜੋ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜੋ ਵੀ ਹੋਇਆ ਹੈ ਅਤੇ ਉਹ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਭੀ ਜੋ ਹੈ, ਜਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੈ ? ਉਹ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੁਣ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਤਤੁ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮੁ = ਤੱਤੁ ਸ਼ਬਦ ਦੋ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਕਹੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਅਤੇ ਦੂਰੀ ਦਾ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਦਮੁ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਏਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਤੁ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਤੁ : ਉਹ। ਕੁਸ਼ੇਤੁ ਸਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਅਜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਤਿਛਿਣ ਅਭਾਵ ਵਿੱਚ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਇਹੋ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੀ (ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ) ਦੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਯਾਦ੍ਰਕੁ ਚ = ਉਸ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦਾ ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸੁਭਾਅ ਹੈ, ਉਹ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ (13.26) ੦ 'ਯਦੁ ਵਿਕਾਰਿ' = ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਣ ਨਾਲ 13.05 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਆਏ ਤੇਈ-ਤੱਤਵਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਵਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯੁ ਦੇ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਬੰਧ ਕਾਰਣ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਇੱਛਾ ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਵਿਕਾਰ ਕਿਹਾ ਹੈ। (ਦੇਖੋ 13.06) ੦ ਯਤਹ ਚ ਯਤੁ = ਇਹ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਮੱਤ ਵਿਕਾਰ ਅਤੇ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ, (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ 13.29 ਵਿੱਚ ਹੈ) ਹਨ। ੦ ਸ, ਚ, = ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇ ਉੱਤਰਾਧ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੋਇਆ ਹੈ' ਓਸੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਏਥੇ 'ਸਹ' ਪਦ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਏਥੇ ਸੁਣਨ ਵਾਸਤੇ ਕਿਹਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਇਸ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦਾ ਜੋ ਸਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ 13.20 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਤਤੁ ਸਮੁ ਆਸੇਨ ਮੇਸ਼੍ਰਣ = ਏਥੇ ਤਤੁ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯੁ – ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਜੋ ਹੈ, ਜਿਹੋ ਜਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ – ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਚਾਰ ਗੱਲਾਂ ਅਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯੁ ਜੋ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਵਾਲਾ ਹੈ – ਇਸ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯੁ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੱਲਾਂ – ਤੂੰ ਮੇਰੇ ਕੋਲੋਂ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਸੁਣ।"

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਂਦ ਹੈ, ਉਹ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਬਾਕੀ, ਕੁਸ਼ੇਤਰਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰਾ ਦੇ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਾਹਰ, ਬਾਕੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਵੇਦਾਂ ਤੇ ਵੇਦਾਂਤ ਦੇ ਸਾਰੇ ਦਰਸ਼ਨ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸੱਚਾਈ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਕੁ ਲੱਭੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ ਜਾਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਅਜੇ ਪਤਾ ਲਾਉਣਾ ਬਾਕੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਵਾਇਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਵਿੱਤਰ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰਕ, ਵਿਵਹਾਰਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੋਈ ਇੱਕ ਜਾਂ ਤਾਂ ਕੁਸ਼ੇਤਰਾਂ, ਜਾਂ ਕੁਸ਼ੇਤਰ-ਗਿਆਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਾਂ ਦੋਵੇਂ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

13.04 ਸ਼ਲੋਕ :

ऋषिभि: बहु-धा गीतम्, छन्दोभि: वि-विधै: पृथक्। ब्रह्म(न्)-सूत्र-पदै: च एव, हेतु-मद्भि: वि-निस्-चि-तै:॥

ਰਿਸ਼ੀਭਿਹ ਬਹੁਧਾ ਗੀਤਮੁ, ਛੰਦੋਭਿਹ ਵਿਵਿਧੈਹ ਪ੍ਰਥਕੁ।

ਬ੍ਰਹਮੁ (ਨੁ) ਸੂਤਰ ਪਦੈਹ ਚ ਏਵ, ਹੇਤੁ ਮਦੁਭਿਹ ਵਿਨਿਸੁ ਚਿ ਤੈਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਰਿਸ਼ੀਭਿਹ : ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ। ਬਹੁਧਾ : ਕਈ ਤਰੀਕਿਆਂ ਨਾਲ, ਗੀਤਮੁ : ਗਾਏ ਗਏ। ਛੰਦੋਭਿਹ : ਮੰਤਰ ਉਚਾਰਣ ਵਿੱਚ। ਵਿਵਿਧੈਹ : ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ। ਪ੍ਰਥਕੁ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼, ਖਾਸ। ਬ੍ਰਹਮੁ (ਨੁ) ਸੂਤਰ ਪਦੈਹ : ਪ੍ਰਵੀਨ ਢੁੱਕਵੇਂ ਸ਼ਬਦ ਜੋ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਯੋਗ ਹੋਣ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਕੀ ਹੈ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਹੇਤੁ ਮਦੁਭਿਹ : ਕਾਰਨ ਸਬੱਬ ਦੇ ਨਾਲ, ਦਲੀਲ ਦੇ ਨਾਲ। ਵਿਨਿਸੁ ਚਿਤੈਹ : ਫੈਸਲਾ

ਕੁੰਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਹ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਯਗ ਦਾ ਤੱਤਵ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ ਗਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਅਨੇਕਾਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਵੱਖ ਕਰਕੇ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁਨਿਸ਼ਚਿਤ ਯੁਕਤੀ ਪੂਰਣ ਪਦਾਂ ਰਾਹੀਂ ਭੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਰਿਸ਼ੀਭਿਹ ਬਹੁ ਧਾ ਗੀਤਮ੍ - ਵੈਦਿਕ ਮੰਤਰਾਂ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾ ਤੇ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਸਿਮ੍ਰਤਿਆਂ ਤੇ ਪੁਰਾਣਾਂ ਦੇ ਰਚਨ-ਹਾਰੇ ਰਿਸ਼ੀ ਮੁਨੀਆਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਗਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਸਰੀਰ ਸਰੀਰੀ ਦੇਹ - ਦੇਹੀ ਨਿਤ੍ਯ ਅਨਿਤ੍ਯ ਆਦਿ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨਾਲ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ ਦਾ ਬਹੁਤ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ੦ ਛੰਦੋਭਿਹ ਵਿਵਿਧੈਹ ਪ੍ਰਥਕ = ਏਥੇ ਵਿਵਿਧੈਹ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਣ ਸਹਿਤ ਛੰਦੋਭਿਹ ਪਦ, ਰਿਗ ਯਜੁਰ, ਸਾਮਤੇ ਅਥਰਵ ਚਾਰ ਵੇਦਾਂ ਦੀ ਸੰਹਿਤਾ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਭਾਗ ਦੇ ਮੰਤਰਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਸੰਪੂਰਣ ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸ਼ਾਖਾਵਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ ਦਾ ਵੱਖ ਵੱਖ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਦੇਖੋ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਮੇਂ ਦੇ ਬੀਤਣ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜਿਹੜੀ ਸੱਚਾਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਰਹਿਤ ਰਹੀ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਲਈ, ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਸਾਇੰਸ ਤੇ ਕਲਾ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਧੂਰੀ ਤੇ ਕੱਚੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿੱਚ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸਤਿ ਦਾ ਮੁੱਲ ਘਟਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਤਾਂ ਭਾਸ਼ਾ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ ਅਨੇਕਾਂ ਉਪਰਾਲੇ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਤਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਾਰ ਨੂੰ ਸੰਗੀਤ ਬੱਧ ਕਰਕੇ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਢੁੱਕਵੀਂ ਸਾਰਥਕ ਭਾਸ਼ਾ ਬੁੱਧੀ (ਵਾਨਾਂ) ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਜੇ ਇਸ ਨਾਲ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਸੰਗਤ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਮਨ ਤੇ ਮਸਤਕ ਲਈ ਸਾਂਝੀ ਅਪੀਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ੀਲ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਤਾਂ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਲ ਖਿੱਚਦਾ ਹੈ। ਜੰਗਲੀ ਤੇ ਜ਼ਹਿਰੀਲੇ ਜੀਵ ਤਾਂ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਇਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਸੁਧਾਰੇ ਜਾ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਸੰਗੀਤ ਰਾਹੀਂ ਸੰਵੇਦਨਾ ਨੂੰ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੁੰਦਰ ਵੀ ਬਣਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਆਨੰਦ ਅਤੇ ਮਿਠਾਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਸੰਦਾਂ - ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ - ਦੈਵੀ ਸੁਨੇਹਾ ਦੇਣ ਲਈ, ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਦੁਰਵਰਤੋਂ ਕਰਨ ਲਈ, ਕਈ ਵਾਰ ਸਾਹਿੱਤ ਤੇ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਗ਼ਲਤ ਵਰਤੋਂ ਵੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਪਰ ਰਿਸ਼ੀ ਇਸ ਭੈੜੀ ਰੀਤ ਤੋਂ ਬਚਦੇ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਠੋਰ ਤੇ ਸਾਵੇਂ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ (ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਸ਼ਕਤੀਸ਼ਾਲੀ ਹਥਿਆਰ ਹੈ) ਸੱਚਾਈ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਹਨ। ਵਿਵੇਕ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਕੀਤਾ ਪਿੱਛਾ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟਤਾ ਅਤੇ ਰਵਾਇਤਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਸੰਵੇਦਨਾ - ਵਿਵੇਕ ਰਹਿਤ ਹੈ - ਤਾਂ ਕਈ ਵਾਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵਿੱਚ ਫਸਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਾਧਾਰਨ ਤੇ ਚੌਕਸੀ ਨਾ ਵਰਤਣ ਵਾਲੇ, ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਕੱਚੇ ਸਾਧਕ ਫਸ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਸਮਝ ਦੀ ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ, ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵਿਚ ਪਰਪਕਤਾ, ਕਿਸੇ ਐਰੇ ਗ਼ੈਰੇ ਕੋਲੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਲੋਕ ਵੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੌਧਿਕ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਰੁੱਖੀ ਤੇ ਨੀਰਸ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਨਾ ਹੀ ਉਹ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਨੂੰ ਰਸਾਤਮਕਤਾ ਦੀ ਛੋਹ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸਮਤੋਲ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਿਆਰ ਤੇ ਵਿਚਾਰ ਸਮਝ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਆਪਸੀ ਰਿਸ਼ਤੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਹਨ ੦ "ਨਾਰਦ ਰਿਸ਼ੀ ਤਹਿ ਤੱਕ ਪੁੱਜਣ ਵਾਲੀ ਬੁੱਧੀ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਅਤੇ ਹਮੇਸ਼ਾ ਦੈਵੀ ਪਿਆਰ ਵਿੱਚ ਰੰਗੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਸ਼ਰਧਾਲੂਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਅਜਿਹੀ ਵਿਧੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।"

13.05 ਸ਼ਲੋਕ :

(महत्)महा-भूतानि अहम्-कार:, बुद्धि: अ-वि-अक्तम् एव च। इन्द्रियाणि दश एकम् च, पञ्च च इन्द्रिय-गोचरा:॥

(ਮਹਤ੍) ਮਹਾ ਭੂਤਾਨਿ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਹ, ਬੁਧਿਹ ਅਵਿ ਅਕ੍ਤ੍ਮ੍ ਏਵ ਚ।
ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਦਸ਼ ਏਕਮ੍ ਚ, ਪੰਚ ਚ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਗੋਚਰਾਹ॥

13.06 ਸ਼ਲੋਕ :

इच्छा द्वेष: सुखम् दु:खम्, सम्-घात: चेतना धृ-ति:। एतत् क्षेत्रम् समासेन, स-वि-कारम् उद्-आ-हृतम्॥

ਇੱਛਾ ਦਵੇਸ਼ਹ ਸੁਖਮ੍ ਦੁਖਮ੍, ਸਮ੍ਧਾਤਹ ਚੇਤਨਾ ਧ੍ਰਿਤਿਹ।
ਏਤਤ੍ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ ਸਮਾਸੇਨ, ਸਵਿਕਾਰਮ੍ ਓਦ੍ ਆ ਹ੍ਰਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ (13.05) :- (ਮਹਤ੍) ਮਹਾਭੂਤਾਨਿ : ਮਹਾਨ ਤੱਤ। ਅਹਮ੍ ਕਾਰਹ : ਸਵੈ ਵਾਦ, ਹਉਮੈਵਾਦ, ਖੁਦਗਰਜ਼ੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ। ਬੁਧਿਹ : ਬੁੱਧੀ। ਅਵਿ : ਅਕ੍ਤ੍ਮ੍ : ਅਪ੍ਰਤਖ ਹੈ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਣਿ : ਇੰਦਰੀਆਂ। ਦਸ਼ : ਦਸ। ਏਕਮ੍ : ਇੱਕ। ਚ : ਅਤੇ। ਪੰਚ : ਪੰਜ। ਚ : ਅਤੇ। ਇੰਦ੍ਰਯਾ : ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ। ਗੋਚਰਾਹ : ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਸ਼ੇ।

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ (13.06) :- ਇੱਛਾ : ਇੱਛਾ। ਦਵੇਸ਼ਹ : ਨਫ਼ਰਤ। ਸੁਖਮ੍ : ਸੁੱਖ। ਦੁੱਖਮ੍ : ਦੁੱਖ। ਸਮ੍ਧਾਤਹ : ਸੰਕਲਿਤ, ਸਮੂਹ, ਜੋੜ ਕੁੱਲ। ਚੇਤਨਾ : ਬੁੱਧੀ, ਸੁਚੇ੍ਤ ਅਵੱਸਥਾ। ਧ੍ਰਿਤਿਹ : ਹਿੰਮਤ, ਹੌਂਸਲਾ, ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਮ੍ : ਮੈਦਾਨ। ਸਮਾਸੇਨ : ਸੰਖੇਪ। ਸਵਿਕਾਰਮ੍ : ਸੁਧਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ, ਕੁੱਝ ਤਬਦੀਲੀ ਕਰਦਿਆਂ। ਓਦ੍ ਆਹ੍ਰਤਮ੍ : ਜੋ ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ (13.05) :- ਪੰਜ ਮਹਾਂਭੂਤ : ਅਹੰਕਾਰ, ਬੁੱਧੀ, ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਭੀ ਤੇ ਦਸ ਇੰਦਰੀਆਂ ਅਤੇ ਇਕ ਮਨ ਤੇ ਪੰਜ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ (13.06) :- ਅਤੇ ਇੱਛਾ, ਦਵੇਸ਼, ਸੁੱਖ, ਦੱਖ (ਦੇਹ ਤੇ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਸਮੂਹ) ਸਿਧਾਂਤ, ਚੇਤਨਾ, ਅਹੰਤਾ, ਪਰਪੱਕਤਾ (ਧ੍ਰਿਤਿ) (ਹਿੰਮਤ ਹੌਂਸਲਾ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ) ਵਿਕਾਰਾਂ ਸਹਿਤ ਇਹ ਖੇਤਰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਵ੍ਅਕ੍ਤ੍ਮ੍ ਏਵ ਚ = ਅਵ੍ਯਕ੍ਤ੍ ਨਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹੈ, ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਮੁੱਚੀ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦਾ ਵੀ ਕਾਰਜ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਬੁਧਿਹ - ਇਹ ਪਦ ਸਮੁੱਚੀ ਬੁੱਧੀ ਅਰਥਾਤ ਮਹਾ ਤੱਤਵ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ। ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ, ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕੰਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਇਹ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਬੁੱਧੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ + ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ੦ ਅਹੰਕਾਰ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਹੰਕਾਰ ਦਾ ਵਾਚਕ ਪਦ ਹੈ। ਇਸ

ਨੂੰ ਅੰਹ ਭਾਵ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਭੂਤ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਅਹੰਕਾਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ੦ ਮਹਾ ਭੂਤਾਨਿ = ਧਰਤੀ - ਪਾਣੀ ਸੂਰਜ, ਹਵਾ ਤੇ ਆਕਾਸ਼ ਪੰਜ ਮਹਾਂ ਭੂਤ ਹਨ। ਮਹਾਂ ਭੂਤ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਤੇ ਅਪੰਚੀ ਕ੍ਰਤ। ਇੱਕ ਇੱਕ ਮਹਾਭੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਆਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਉਸ ਨੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਹਵਾ ਨੂੰ, ਦੂਜਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਭਾਗ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਤੇ ਇੱਕ ਭਾਗ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਹਵਾ ਨੂੰ ਦੋ ਭਾਗ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਉਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਹਵਾ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਨਾਲ ਰਹੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਦੇ ਤੇਜ਼ ਸੂਰਜ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਰਹੇ ਹਨ ਅਤੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇਕ ਇਕ ਭਾਗ ਆਕਾਸ਼ ਹਵਾ, ਜਲ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਜਲ ਦੇ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਜਲ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਤੇ ਦੂਜੇ ਅੱਧੇ ਚਾਰ ਭਾਗ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਆਕਾਸ਼ ਹਵਾ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਧਰਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਧਰਤੀ ਦੇ ਦੋ ਵਿਭਾਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਧਾ ਭਾਗ ਧਰਤੀ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਦੂਜੇ ਅੱਧੇ ਭਾਗ ਦੇ ਚਾਰ ਵਿਭਾਗ ਕਰਕੇ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਇੱਕ ਭਾਗ ਆਕਾਸ਼ ਹਵਾ, ਸੂਰਜ ਤੇ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਮਹਾ ਭੂਤਾਂ ਦਾ ਪੰਚੀ ਕਰਣ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਸ ਨੂੰ ਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਮਹਾਭੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨਾ ਹੋਣ ’ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਪੰਚੀਕਰਣ ਮਹਾਭੂਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਮਹਾਭੂਤਾਨਿ ਪਦ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਨੂੰ ਪੰਚਤੰਮਾਤ੍ਰਾਵਾਂ ਅਥਵਾ ਸੂਖਮ ਮਹਾਭੂਤ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ + ਇਕ ਮਨ + ਸ਼ਬਦ ਆਦਿ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਮਹਾਭੂਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਪੰਚ ਮਹਾਭੂਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾਣਿ ਦਸ਼ ਏਕਮ੍ ਚ = ਸ਼੍ਰੋਤ੍ਰ ਤਵੱਚਾ (ਕੰਨ ਤੇ ਚਮੜੀ) ਅੱਖਾਂ, ਜੀਭ ਤੇ ਨੱਕ ਇਹ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਪੰਜ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਏਕਮ੍ ਚ = ਅਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਕੇਵਲ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਪੰਚ ਚ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਗੋਚਰਾਹ = ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ ਹਨ, ਅਪੰਚੀਕ੍ਰਤ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਾ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ ਕੇਵਲ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਰ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪੰਜ ਮਹਾਭੂਤ + ਇੱਕ ਅਹੰਕਾਰ + ਇੱਕ ਬੁੱਧੀ = 7 ਸੱਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹਨ। ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ + ਇੱਕ ਮਨ + ਪੰਜ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ = 16 ਸੋਲਾਂ ਕੇਵਲ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੌਵੀ ਤੱਤਵਾਂ ਸਮੁਦਾਇ ਦਾ ਨਾਂ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 13.01 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਦਮ੍ ਸ਼ਰੀਰਮ੍ ਤੇ ਤੀਜੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਤਤ੍ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ ਪਦ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਹੈ।

(13.06) :- ੦ ਇੱਛਾ - ਅਮੁਕ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਮਿਲੇ - ਅਜਿਹੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚਾਹਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਛਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੇ ਜੋ ਵਿਕਾਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਛਾ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਮੂਲ ਵਿਕਾਰ ਹੈ। ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਪਾਪ ਦੁੱਖ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਦਵੇਸ਼ - ਕਾਮਨਾ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ ਵਿੱਚ ਰੁਕਾਵਟ ਆਉਣ ਨਾਲ ਕ੍ਰੋਧ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਉਸ ਕ੍ਰੋਧ ਦਾ ਜੋ ਸੂਖ਼ਮ ਰੂਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਦਵੇਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ ਦਵੇਸ਼ ਪਦ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਕ੍ਰੋਧ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੁਖਮ੍ : ਅਨੁਕੂਲਤਾ ਦੇ ਆਉਣ ’ਤੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਮਨ ਨੂੰ ਚੰਗੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਸਨੂੰ ਸੁੱਖ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲਤਾ ਕਾਰਨ ਜੋ ਹਾਲਾਤ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨਾਲ ਮਨ ਵਿੱਚ ਬੇਚੈਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ੦ ਦੁਖਮ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਸਮੁਘਾਤਹ = ਚੌਵੀ ਤੱਤਵਾਂ ਤੋਂ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਸਮੂਹ ਦਾ ਨਾਂ - ਸਮੁਘਾਤਹ = ਸਮੂਹ, ਕੁਲ ਜੋੜ ਹੈ। ੦ ਚੇਤਨਾ = ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਨਾਂ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪ੍ਰਾਣ ਚੱਲ ਰਹੇ ਹਨ - ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਚੇਤਨਾ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਾਤਵਿਕ ਵਿਰਤੀ ਆਉਣ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਸ਼ਾਂਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਚਿੰਤਾ ਸ਼ੋਕ ਭੈਅ, ਉਦਵੇਗ ਆਦਿ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਾਣ ਸ਼ਕਤੀ ਅਜਿਹੀ ਸ਼ਾਂਤ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਨਿਰੰਤਰ ਹੌਲੇ ਹੌਲੇ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਵੀ ਵਿਕਾਰ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਸਾਧਾਰਣ ਲੋਕ ਪ੍ਰਾਣ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਚੇਤਨ ਤੇ ਪ੍ਰਾਣ ਰਹਿਤ ਨੂੰ ਅਚੇਤਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਣ-ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਚੇਤਨਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਧ੍ਰਤਿਹ = ਧ੍ਰਤਿਹ ਨਾਂ ਧਾਰਣ ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਧ੍ਰਤਿਹ ਵੀ ਬਦਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਕਦੇ ਧੀਰਜ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਦੇ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਧੀਰਜ ਘੱਟ ਕਦੇ ਵੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਦੇ ਉਲਟੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਧ੍ਰਤਿਹ ਵੀ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦਾ ਵਿਕਾਰ ਹੈ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ 18.33, 18.35) ੦ ਏਤਤ੍ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ ਸਮਾਸੇਨ, ਸਵਿਕਾਰਮ੍ ਉਦ੍ ਆਹਰ੍ਤਮ - ਜਿਵੇਂ ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ, ਇਦਮ੍ ਸ਼ਰੀਰਮ੍ ਕਹਿ ਕੇ ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਲੱਗ ਦੇਖਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ (ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਤੇ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਰ) ਤੋਂ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਨੂੰ ਵੱਖ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਲਈ ਏਥੇ ਏਤਤ੍ ਪਦ ਆਇਆ ਹੈ। 13.05 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਮਸ਼ਟਿ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਤੇ 13.06 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਮਸ਼ਟਿ ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਦਵੇਸ਼ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਦੋਵੇਂ ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਸਰੀਰ, ਸਮਸ਼ਟਿ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਅਤੇ ਸਮਸ਼ਟਿ ਸੰਸਾਰ ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਸ਼ਰੀਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹਨ ਜਿਵੇਂ 13.02 ਸ਼ਲੋਕ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ੍ਯਗ੍ਯੋ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਏਕਤਾ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਏਥੇ ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਸ਼ਰੀਰ ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਦੀ ਸਮਸ਼ਿਟ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਦੱਸਦੇ ਹਨ। ਅੱਗੇ 13.21 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਨਾ ਦੱਸ ਕੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਸਥਿਤੀ (ਸੰਬੰਧ) ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਸਮਸ਼ਟਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸਮਸ਼ਟਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ - ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਕੇਵਲ ਸਮਸ਼ਟਿ ਹੀ ਹੈ। ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਕੇਵਲ ਭੁੱਲ ਕਾਰਨ ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਮੰਨਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵੱਖ ਆਪਣਾ ਮੰਨਣਾ ਭੁੱਲ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਵਿਕਾਰ ਦੇ ਛੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਜਨਮ ਲੈਣਾ, ਹੋਣਾ, ਬਦਲਣਾ, ਵਧਣਾ, ਘਟਨਾ ਤੇ ਨਾਸ਼ ਹੋਣਾ।

ਵਿਆਖਿਆਂ :- ਪੰਜ ਮੁਖ ਤੱਤ ਹਨ : ਆਕਾਸ਼, ਹਵਾ, ਅੱਗ, ਪਾਣੀ ਅਤੇ ਮਿੱਟੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਤੱਤਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਅਨੰਤ ਸਰਵ ਲੌਕਿਕ ਸੰਸਾਰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਸਮੱਸਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਇਹ ਹਰ ਥਾਂ, ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਵੰਡੇ ਨਹੀਂ ਹੋਏ। ਸ਼ਪੱਸ਼ਟ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਸ਼ਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੋਏ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਹਾਨ ਤੱਤ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ ਅਥਵਾ ਖੁਦੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ : ਇਹ ਪੰਜੇ ਤੱਤਾਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਭੂਤ ਤੱਤ ਹੈ। ਸਵੈ - ਅਸਵੈ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਪਹਿਚਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੋ ਪਹਿਚਾਣ ਹੈ ਉਹੋ ਹੀ ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ ਅਥਵਾ ਖ਼ੁਦੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਤਾ (ਹੋਸ਼) ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਚੇਤਨਤਾ ਹੀ ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ ਹੈ। ਬੁੱਧ ਅਕਲ ਸਮਝ ਸੂਝ ਬੁੱਧੀ ਜਾਂ ਸਮਝਦਾਰ ਆਦਮੀ ਹੀ ਤੱਤਵ ਹੈ ਜਾਂ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਅਥਵਾ ਵਾਦ-ਵਿਵਾਦ ਦਾ ਨਿਯਮ ਜਾਂ ਕਾਇਦਾ-ਕਾਨੂੰਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਅਸੂਲ ਤੋਂ ਹੀ ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ

ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਨੂੰ ਮਹਤ੍ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅਵਿਕਤਮ੍ ਜਾਂ ਮੂਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਅਬਦਲ ਹੈ, ਸੁਧਾਈ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਬੁੱਧੀ ਸਮਝ ਸੂਝ ਦਾ ਆਧਾਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀਆਂ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਹਨ। "ਸੱਚ ਮੁੱਚ ਮੇਰੀ ਇਹ ਦੈਵੀ ਮਾਇਆ (ਮੇਰਾ ਦੈਵੀ ਰੂਪ ਇੰਦਰ ਜਾਲ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਜਿੱਤ ਲੈਣਾ ਅਤਿ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ।" ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਇਹੋ ਕਥਨ ਹੈ। (ਵੇਖੋ ਅਧਿਆਇ ਸੱਤਵਾਂ, ਸ਼ਲੋਕ ਚੌਧਵਾਂ) ਉਹੋ ਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੱਤਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੋਂ ਤੱਕ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, 'ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅੱਗੋਂ ਅੱਠਾਂ ਹਿੱਸਿਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ (ਵੇਖੋ - ਸੱਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦਾ ਚੌਥਾ ਸ਼ਲੋਕ) ੦ ਦਸ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ : (ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀ ਯੋਗਤਾ) ਦਸ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਹਨ, ਅੱਖ, ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਜੀਭ ਅਤੇ ਨੱਕ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਸੀਂ ਗਿਆਨ ਇੰਦਰੀਆਂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਅੰਗਾਂ ਨਾਲ ਬਾਹਰਲੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਅਥਵਾ ਬਾਹਰੀ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸਮਝ ਤੇ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਜ ਹੋਰ ਦੂਜੇ ਭਾਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਹਨ ਹੱਥ, ਪੈਰ, ਮੂੰਹ ਗੁਦਾ, ਜਣਨ-ਇੰਦ੍ਰੀ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਰਮ ਇੰਦਰੀਆਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਮਨ : ਮਨ ਇੱਕ ਨਿਯਮ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜੋ ਸੋਚਦਾ ਵੀ ਹੈ, ਸ਼ੱਕ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਕਲਪ ਦਾ ਕੁੱਲ ਜੋੜ ਰੂਪ ਕਰਕੇ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦਸ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰਭੂਤ ਤੱਤ ਵੀ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਸਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਦਸ ਸਿਰਾਂ ਵਾਲਾ ਰਾਵਣ ਆਪਣੀਆਂ ਦਸ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗ ਕੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦੈਂਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦਸਾਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਹੈ। ੦ ਅਨੁਭੂਤੀ ਵਸਤੂਆਂ, ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਪੰਜ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਸੁਆਦ, ਰੂਪ, ਰੰਗ, ਛੋਹ, ਆਵਾਜ਼ (ਧੁਨੀ) ਅਤੇ ਸੁਗੰਧ-ਦੁਰਗੰਧ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਪਰ ਹੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਜਿਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਖ਼ੁਰਾਕ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ੦ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਮੀਖਿਆ ਸ਼ਾਖ (24) ਚੌਵੀ ਨਿਯਮਾਂ ਉੱਪਰ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਕਹਿ ਕੇ ਪਰਿਭਾਸ਼ਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਵੇਸ਼ਾਕਾ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਮੱਤ ਹੈ ਕਿ ਇੱਛਾ ਨਫ਼ਰਤ, ਖੁਸ਼ੀ, ਦੁੱਖ ਵੀ ਆਤਮਾ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਲੱਛਣ ਹਨ। ਪਰ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਨ ਦੇ ਬਦਲਦੇ ਰੂਪ ਹਨ। ਮਨ ਦੀਆਂ ਵੱਖੋ ਵੱਖ ਸਮੇਂ ਸਮੇਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਇਹ ਪਰਯੋਗ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਵਸਤੂਆਂ ਹਨ। ਜੋ ਅਸਥਾਈ ਹਨ। ਇਹ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਹਨ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ਼੍ਰੇਣੀ ਬੱਧ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਇੱਛਾ - ਮਾਨਸਿਕ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ, ਪਦਾਰਥ, ਕਰਮ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦੁਹਰਾਓ ਤੋਂ ਲੱਭੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਇਹ ਵਸਤੂ ਪਦਾਰਥ ਜਾਂ ਕਰਮ ਸਾਡੀਆਂ ਇੰਦਰੀਆਂ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੋਣ। ੦ ਨਫ਼ਰਤ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਤੋਂ ਬਚਣ ਲਈ ਲੱਭੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀਆਂ ਜਾਂ ਤਾਂ ਅਨੁਕੂਲ ਨਾ ਹੋਣ ਜਾਂ ਦੁੱਖਦਾਇਕ ਹੋਣ। ੦ ਖੁਸ਼ੀ ਤਾਂ ਇੱਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਜਾਂ ਤਜਰੱਬਾ ਹੈ, ਜੋ ਮਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰ ਢਾਰਸ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸਤੋ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਦੁੱਖ ਵੀ ਮਨੋਸਥਿਤੀ ਹੈ, ਜੋ ਅਸਹਿਮਤੀ ਪਰੇਸ਼ਾਨੀ ਅਸ਼ਾਂਤੀ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਮੂਹ ਕ੍ਰਿਤ ਅਥਵਾ ਸਮੂਹ - ਸਰੀਰ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਹਿੱਸਿਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਹੈ। ਮਸ਼ੀਨ - ਯੋਗ ਢੁਕਵੇਂ ਸਾਰਥਿਕ ਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਪੁਰਜ਼ਿਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਤਮ ਸ਼ਾਨਦਾਰ ਵਧੀਆ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਮਸ਼ੀਨ ਮਾਨਵੀ-ਸਰੀਰ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਵੀ ਅਲੌਕਿਕ ਹੈ। ੦ ਚੇਤਨਾ - ਬੁੱਧੀ ਸਮਝ ਸਹੀ-ਸੋਚ ਅਤੇ ਸਿਆਣਪ ਦਾ ਨਾਂ ਹੈ ਜਾਂ ਅਜਿਹੀ ਖੋਜ ਕਰਨ, ਜਾਂਚਣ ਪੜਤਾਲਣ ਦੀ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਇੱਕ ਲੋਹੇ ਦਾ ਟੁਕੜਾ ਜਦੋਂ ਅੱਗ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਢੰਗ ਨਾਲ ਅੱਗ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ ਸਮਝ ਸੂਝ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਮਨ ਵਿੱਚ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਅਤੇ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਆਤਮਾ ਦੇ ਮੁੱਖ ਲੱਛਣ ਕਿਹੜੇ ਕਿਹੜੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਆਤਮਾ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰੀ ਗੁਣ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਵਿਦਮਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਇਸ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਪੜਤਾਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤਰਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਧਰਤੀ ਦੇ ਅਰਥ ਪਰਪੱਕਤਾ ਅਟੱਲਤਾ ਅਤੇ ਨਰੋਏਪਣ ਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸਰੀਰ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਸੁਚੇਤ ਨਰੋਆ ਤੇ ਸਥਿਰ ਰੱਖਣ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਪਾਸੇ ਮਾਰਦੇ ਹੋਏ, ਉਹ ਥੱਕ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੁਸਤ ਆਲਸੀ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਵਿਆਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਜੋ ਅੰਦਰੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦੇ ਹਨ, ਮੁੜਕੇ ਤਾਜ਼ਾ ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਅੰਦਰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲਤਾ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰੇਰਨਾ, ਦਲੀਲ ਤੇ ਤਾਕੀਦ ਨੂੰ ਹੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪਰਪੱਕਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਮਰ ਵਧਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਧਰਤੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦੀ ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਵਰਗੀਕਰਣ ਵੀ ਕੁਸ਼ੇਤਰਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇੱਛਾ ਤੋਂ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੱਕ ਬਿਆਨ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਜਾਂ ਤਾਂ ਗੁਣ ਹਨ ਜਾਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮੁੱਚੇ ਮਨ ਦੀਆਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਹਨ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਅਗਲੇ ਦੋ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਖੂਬ ਵਰਤੋਂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ੦ "ਉਪਾਸਕ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਐਨਾ ਧਿਆਨ ਕਿਉਂ ਰੱਖਦੇ ਹਨ, ਜਦ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੀ ਸਮੂਹ ਹੈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਣੀਆਂ ਹਨ। ਖਾਲੀ ਲਫਾਫੇ ਵੱਲ ਐਨਾ ਧਿਆਨ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਜਿਸ ਕਾਗਜ਼ ਦੇ ਲਫਾਫੇ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਹੀਰੇ ਜਵਾਹਰਾਤ ਹੋਣ, ਲੋਕ ਉਸ ਦੀ ਬਹੁਤ ਸੰਭਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਪਰਵਾਹ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮੰਦਰ ਹੈ। ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਸੁੰਞਾ ਤੇ ਬੇਧਿਆਨਾ ਨਹੀਂ ਛੱਡ ਸਕਦੇ। ਸਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਸਰੀਰ ਹੀ ਅਜਿਹੀਆਂ ਖ਼ਜਾਨਾ ਰੱਖਣ ਦੀਆਂ ਅਲਮਾਰੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਈਸ਼ਵਰ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

13.07 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-मानित्वम् अ-दम्भित्वम्, अ-हिंसा क्षान्तिः आर्जवम्।

आचार्य-उप-आसनम् शौचम्, स्थैर्यम् आत्म (न्)-वि-नि-ग्रहः॥

ਆ ਮਾ ਨਿਤ੍ਵਮ੍ ਅਦਮਿ੍ ਭਤ੍ਵਮ੍, ਅਹਿੰਸਾ ਕ੍ਸ਼ਾਂਤਿਹ ਆਰ੍ਜਵਮ੍।

ਆਚਾਰ੍ਯ ਓਪ ਆਸਨਮ੍ ਸ਼ੌਚਮ੍, ਸ੍ਥੈਯ੍ਰਮ੍ ਆਤ੍ਮ੍ ਨੁ ਵਿਨਿ ਗ੍ਰਹਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆ ਮਾ ਨਿਤ੍ਵਮ੍ : ਨਿਮ੍ਰਤਾ, ਨਿਰਮਾਨਤਾ। ਅਦਮਿ੍ਭਤ੍ਵਮ੍ : ਕਪਟ ਜਾਂ ਦੰਭ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਅਹਿੰਸਾ : ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ। ਕ੍ਸ਼ਾਂਤਿਹ : ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣਾ। ਆਰ੍ਜਵਮ੍ : ਉਪਯੁਗਤਾ, ਠੀਕ ਹੋਣ ਦੀਆਂ ਅਵੱਸਥਾ। ਆਚਾਰ੍ਯ ਉਪਆਸਨਮ੍ : ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸੇਵਾ। ਸ਼ੌਚਮ : ਪਵਿੱਤਰਤਾ। ਸ੍ਥੈਯ੍ਰਮ੍ : ਪਰਪੱਕਤਾ। ਆਤ੍ਮੁ ਨ ਵਿਨਿਗ੍ਰਹ : ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਭਿਮਾਨਹੀਣਤਾ, ਦੰਭਹੀਣਤਾ, ਅਹਿੰਸਾ, ਕ੍ਸ਼ਮਾ ਭਾਵ (ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਭਾਵਨਾ) ਸਰਲਤਾ - ਆਚਾਰੀਆ ਦੀ ਸੇਵਾ, ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ, ਆਤਮ ਸੰਜਮ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅ ਮਾਨਿ ਤ੍ਵਮ੍ = ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਨ ਦੇ ਅਭਾਵ ਦਾਨਾਂ ਅ ਮਾਨਿਤ੍ਵਮ੍ - ਹੈ = (ਨਿਮਰਤਾ

ਨਿਰਮਾਨਤਾ) ਇਸ ਨਾਲ ਵਰ੍ਣ ਆਸ਼ਰਮ ਯੋਗਤਾ, ਵਿਦਿਆ, ਗੁਣ ਪਦ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠਤਾ ਦਾ ਭਾਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੈਂ ਮੰਨਣ ਯੋਗ ਹਾਂ, ਆਦਰ ਯੋਗ ਹਾਂ, ਇਹ ਭਾਵ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਸ਼ਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹਤਾ ਦੀ ਹੀ ਮੁੱਖਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਪਨ ਦੇ ਭਾਵ ਰਹਿਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਮੈਂ ਪਨ ਦਾ ਭਾਵ ਜਿੰਨਾ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ, ਉਨਾ ਜੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਮਹੱਤਵ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਵੀ ਮੈਂ ਪਨ ਦਾ ਭਾਵ ਘੱਟ ਹੋਵੇਗਾ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਧਕ ਵਿੱਚ ਭੈਅ ਦਾ ਅਭਾਵ ਅਤੇ ਮੈਂਪਨ ਦੇ ਭਾਵ ਦਾ ਅਭਾਵ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਦੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਪਨ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਤੇ ਭੈਅ ਦਾ ਅਭਾਵ ਸਭ ਤੋਂ ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਬੱਚਾ ਆਪਣੀ ਮਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈਅ-ਰਹਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਹਿਲਾਦ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਹਰ ਸਮੇਂ ਹਰ ਥਾਂ ’ਤੇ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਅਮਾਨੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਦੰਭਿ੍ਤਵਮ੍ = ੦ ਦੰਭ ਦਾ ਅਰਥ ਬਨਾਵਟੀ ਦਿਖਾਵਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਅਸਾਡੇ ਵਿੱਚ ਚੰਗੇ ਗੁਣ ਦੇਖਣਗੇ ਤਾਂ ਹੀ ਅਸਾਡਾ ਆਦਰ ਕਰਨਗੇ। ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਗੁਣਵਾਨ ਦੱਸਣਾ, ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਬੁੱਧੀਮਾਨਤਾ ਦਿਖਾਉਣਾ - ਇਹ ਸਾਰਾ ਦੰਭ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਨਿਰਾਦਰੀ ਹਾਸੀ ਮਖੌਲ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਆਪਣੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਆਪਣੇ ਗੁਣ ਛੱਡਣਾ ਵੀ ਦੰਭ ਹੈ। ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਬੰਦ ਕਮਰੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਕੇ ਜਪ ਧਿਆਨ ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਆਲਸ ਸੁਸਤੀ ਦਾ ਸ਼ਿਕਾਰ ਹੋ ਕੇ ਨੀਂਦ ਲੈਣਾ - ਪਰ ਜਦ ਕੋਈ ਬਾਹਰ ਤੋਂ ਆਵਾਜ਼ ਆਵੇ ਤਾਂ ਅੱਖਾਂ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਸਾਵਧਾਨ ਹੋ ਕੇ ਨੀਂਦ ਆਲਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨੇ - ਵੀ ਸੂਖ਼ਮ ਦੰਭ ਹੈ। ਦੰਭ ਮਿਟਾਉਣ ਦਾ ਉਪਾਅ ਹੈ ਕਿ ਦਿਖਾਵੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਾ ਕਰੋ। ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰੋ! ਚੇਤਨ ਹੋ ਕੇ ਕੰਮ ਕਰੋ। ਚੰਗਾ ਭੈੜਾ ਉੱਚਾ ਨੀਵਾਂ ਦੇ ਭੇਦ ਮਿਟਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹੋ। ੦ ਅਹਿੰਸਾ = ਮਨ ਵਾਣੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਕਦੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੋਰਾ ਵੀ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਕਰਤਾ ਭੇਦ ਤੋਂ ਹਿੰਸਾ ਦੇ ਤਿੰਨ ਰੂਪ ਹਨ 1. ਕ੍ਰਿਤ (ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਹਿੰਸਾ ਕਰਨਾ) 2. ਕਾਰਿਤ (ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਹਿੰਸਾ ਕਰਵਾਉਣਾ) 3. ਅਨੁਮੋਦਿਤ (ਹਿੰਸਾ ਦਾ ਅਨੁਮੋਦਨ ਸਮੱਰਥਨ ਕਰਨਾ) ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਤਿੰਨ ਭਾਵ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। 1. ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ 2. ਲੋਭ ਤੋਂ 3. ਮੋਹ ਤੋਂ। ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਵੀ ਕ੍ਰਤ ਕਾਰਿਤ ਤੇ ਅਨੁਮੋਦਿਤ ਹਿੰਸਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਸਾ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨੌਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨਾਂ ਮਾਤਰਾਂ ਹਨ 1. ਮੁਰ੍ਦ੍ ਮਾਤਰਾ = ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਥੋੜ੍ਹਾ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ 2. ਮਧਯ ਮਾਤਰਾ = ਮਰ੍ਦੁ ਮਾਤਰਾ ਹਿੰਸਾ ਤੋਂ ਵਧੇਰੇ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ 3. ਅਘਿਮਾਤਰਾ = ਬਹੁਤ ਘਾਇਲ ਕਰਨਾ, ਪੀੜਤ ਕਰਨਾ, ਮਾਰ ਦੇਣਾ। ਇੰਜ ਹਿੰਸਾ ਸਤਾਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ, ਸਰੀਰ ਵਾਦੀ ਤੇ ਮਨ ਤੋਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਿੰਸਾ ਇਕਾਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹਿੰਸਾ ਨਾ ਕਰਨਾ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ। ੦ ਅਹਿੰਸਾ ਵੀ ਚਾਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। 1. ਦੇਸ਼ ਭਗਤ 2. ਕਾਲ ਗਤ 3. ਸਮੇਂ ਗਤ 4. ਵਿਅਕਤੀਗਤ = 1. ਅਮੁਕ ਤੀਰਥ ਤੇ, ਮੰਦਿਰ ਵਿੱਚ ਅਸਥਾਨ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣਾ, ‘ਦੇਸ਼ਗਤ’ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ 2. ਅਮਾਵਸ, ਪੂਰਨਮਾਸੀ ਆਦਿ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਦਿਨਾਂ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣਾ, ਉਹ ਕਾਲ ਗਤ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ 3. ਸੰਤ ਦੇ ਮਿਲਣ ’ਤੇ, ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਜਨਮ ਦਿਨ ’ਤੇ, ਪਿਤਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਦਿਨ ’ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਾ ਦੇਣਾ - ਇਹ ਸਮੇਂ ਗਤ ਅਹਿੰਸਾ ਹੈ। 4. ਗਊ ਹਿਰਨ ਆਦਿ ਗੁਰੂਜਨ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬੱਚੇ ਆਦਿ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਨਹੀਂ ਦੇਣਾ - ਇਹ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਹਿੰਸਾ ਹੈ। ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਅਹਿੰਸਾ ਮਹਾਵ੍ਰਤ ਅਖਵਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਆਪਣਾ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ, ਦੂਜੇ ਦਾ ਦੁੱਖ ਆਪਣਾ ਸਮਝਣਾ। ਦੂਜੇ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਕਰਨਾ, ਸਭ ਦੇ ਸੁੱਖ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਸੁੱਖ, ਸਭ ਦੇ ਹਿੱਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਹਿੱਤ, ਸਭ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਮੰਨਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ੦ ਕ੍ਸ਼੍ਾਂਤੀ = ਕ੍ਸ਼੍ਾਂਤੀ ਨਾਂ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੈ। ਅਪਰਾਧੀ ਨੂੰ ਦੰਡ ਨਾ ਮਿਲੇ, ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਦਾ ਭਾਵ ਪੈਦਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਕਿਸੇ ਦੂਜੇ ਰਾਹੀਂ ਦੰਡ ਦਿਵਾਉਣ ਦੇ ਭਾਵ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਕ੍ਸ਼੍ਾਂਤੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ, ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਕ੍ਰੋਧ ਨਾ ਕਰਨ ਦੀ ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਜਿਵੇਂ ਰੋਟੀ ਖਾਂਦਿਆਂ ਦੰਦਾਂ ਨਾਲ ਜੇ ਸਾਡੀ ਜੀਭ ਕੱਟ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਅਸੀਂ ਦੰਦਾਂ ਉੱਪਰ ਕ੍ਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ, ਨਾ ਦੰਦ ਤੋੜਦੇ ਹਾਂ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੰਡ ਦੇਣ ਦਾ ਅਭਾਵ ਕੁਦਰਤੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੰਡ ਦੇਣ ਨਾਲ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਸਾਡਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਮਨ ਪੀੜਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਅਜਿਹੇ ਭਾਵ ਮਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆ ਕੇ ਕ੍ਸ਼੍ਾਂਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ੦ ਆਰ੍ਜਮ੍ = ਸਰਲ ਸਿੱਧੇ ਪਨ ਦੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਆਰ੍ਜਮ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਸਾਧਕ ਦਾ ਮਨ ਸਾਦਾ ਸਰਲ ਤੇ ਮਿੱਠਾ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਛਲ ਕਪਟ ਈਰਖਾ ਦਵੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਰਹਿ ਕੇ ਮਨ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਹੰਕਾਰ, ਨਾ ਆਕੜ, ਨਾ ਸਵੈਮਾਨ ਅਤੇ ਨਾ ਦੰਭ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਦੀ ਸਰਲਤਾ ਨਿਮਰਤਾ ਨਿਰਮਾਣਤਾ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ੦ ਆਚਾਰ੍ਯ - ਉਪ ਆਸਨਮ੍ ੦ ਵਿਦਿਆ ਤੇ ਉਪਦੇਸ਼ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਦਾ ਨਾਂ ਆਚਾਰੀਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਹੀ ਆਚਾਰੀਆ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾਭ ਹੈ। ਆਚਾਰੀਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਣਾਮ ਸਤਿਕਾਰ ਮਾਨ ਕਰਨਾ ਸ਼ਿਸ਼ ਦਾ ਧਰਮ ਹੈ। ਗੁਰੂ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿਚਾਰਧਾਰਾ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਲੰਘਾਉਣਾ ਗੁਰੂ ਦੀ ਸੱਚੀ ਉਪਾਸਨਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਲੋੜ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਗੁਰੂ ਦੀ ਲੋੜ ਘੱਟ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਸਾਧਕ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ’ਤੇ ਆਸ਼੍ਰਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਗਵਾਨ ਆਪ ਉਸ ’ਤੇ ਦਿਆਲੂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਗਿਆਨ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਆਪਣੀ ਸਾਧਨਾ ਦੇ ਬਲ ਉੱਪਰ ਚੱਲਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਘਾਟਾਂ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਸੰਤਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਸਾਧਕ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਾਰਣਾ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧਾਰਣਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਸਮਝਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਦ ਮਾਨ ਅਪਮਾਨ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਜਾਂ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਕੋਈ ਘਟਨਾ ਵਾਪਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗ਼ਮੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਜੇ ਉਸ ਨੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ, ਆਦਿ ਅਨੇਕਾਂ ਹੋਰ ਮੌਕੇ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਆਚਾਰ੍ਯਿਆ ਕਰਮ ਯੋਗ ਭਗਤੀ ਯੋਗ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਗਿਆਤਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸ਼ੰਕਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ ਵਾਲਾ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪੁਜਾਰੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਕਿਸੇ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਆਸ਼ਾ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੋਵੇ। ਲਗਨ ਵਾਲਾ ਮਿਹਨਤੀ ਦ੍ਰਿੜ ਇਰਾਦੇ ਵਾਲਾ ਹੋਵੇ। ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਦੁਰਾਚਾਰ ਦੁਰਗੁਣ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਨਾ ਕਰਦੇ ਹੋਣ। ਜਿਸ ਦੀ ਸੰਗਤ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਂਤੀ ਮਿਲਦੀ ਹੋਵੇ। ੦ ਸ਼ੌਚਮ੍ - ਬਾਹਰਲੀ ਤੇ ਅੰਦਰਲੀ ਸ਼ੁਧਿਤਾ ਦਾ ਨਾਂ ਸ਼ੌਚ ਹੈ। ਜਲ, ਮਿੱਟੀ ਆਦਿ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦਿਆ ਕ੍ਸ਼੍ਮਾ ਉਦਾਰਤਾ ਆਦਿ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਅਜਿਹੇ ਪਦਾਰਥਾਂ ਤੋਂ ਬਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਕਰਦੇ ਰਹੋ, ਉਹ ਸ਼ੁੱਧ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ - ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਗੰਦ ਆਦਿ ਜਾਂ ਪਸੀਨੇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ। ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਸ਼ੁੱਧੀ ਧਨ ਦੀ ਯੋਗ ਵਰਤੋਂ ਕਰਨੀ, ਝੂਠ ਨਾ ਬੋਲਣਾ, ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਕਪਟ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਪਰਾਏ ਹੱਕ ਨੂੰ ਸਵੀਕਾਰ ਨਾ ਕਰਨਾ - ਆਦਿ ਨਾਲ ਮਨ ਸ਼ੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਥੈਰ੍ਯਮ੍ - ਸਥੈਯ੍ਰਮ੍ ਨਾਂ ਸਥਿਰਤਾ ਦਾ ਹੈ, ਬੇਚੈਨ ਨਾ ਹੋਣਾ। ਜੋ ਲਕਸ਼ ਅਥਵਾ ਵਿਚਾਰ ਬਣਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਹਮਣੇ ਰੱਖਣਾ। ਦ੍ਰਿੜ ਨਿਸ਼ਚਾ ਧਾਰਣ ਕਰਨਾ। ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗੇ ਰਹਿਣਾ ਆਦਿ। ਸਥੈਯਰ੍ਮ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਆਤ੍ਮ (ਨ੍) ਵਿਨਿ ਗ੍ਰਹਹ = ਏਥੇ ਆਤਮਾ ਨਾਂ ਮਨ ਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿੱਚ ਰੱਖਣਾ ਹੀ ਆਤ੍ਮ ਵਿਨਿਗ੍ਰਹ ਹੈ। ਫੁਰਨਾ ਪਹਿਲਾਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਸੰਕਲਪ ਪਿੱਛੋਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਦੋਵੇਂ ਮਨ ਵਿੱਚ

ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਚਿੰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਿਖਾਈ ਤਾਂ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਕੋਈ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਚਿਪਕਦਾ ਨਹੀਂ, ਮਨ ਨੂੰ ਅਭਿਆਸ ਵਿੱਚ ਲਾਉਣ ਨਾਲ ਮਨ ਦੇ ਸੁਪਨੇ ਦੂਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਅਭਿਆਸ ਤੇ ਵੈਰਾਗ ਨਾਲ ਮਨ ਨੂੰ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ੦ ਨਿਮਰਤਾ, ਨਿਮਰਤਾ ਤਾਂ ਸ਼ਪੱਸ਼ਟਤਾ ਸ਼ਹਾਦਤ ਸਬੂਤ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕਤਾ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਨਾ ਸਮਝੇ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵਧੀਆ ਉੱਤਮ ਸਮਝਣ ਦੀ ਖ਼ਬਤ (ਉਲਝਣ) ਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭ੍ਰਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਲੱਜਾਸ਼ੀਲਤਾ, ਸ਼ਰਮੀਲਾਪਣ ਹਯਾ ਸ਼ਰਮ ਇਸ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਹੀ – ਆਪਣੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਜਾਂ ਸਰਗਰਮੀਆਂ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾ ਸੋਚੇ, ਅਤੇ ਨਾ ਆਪਣੇ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਹੀ ਕਰੇ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਵਧੀਆ ਹੈ, ਸਭ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਬਖਸ਼ਸ਼ ਹੈ, ਜੇ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤੀਆਂ ਤੇ ਮਾਨ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ, ਹਰ ਸਮੇਂ ਆਪਣੀ ਮੈਂ ਮੈਂ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਉਸ ਦੀ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ, ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੈ। ੦ ਅਹਿੰਸਾ :- ਅਹਿੰਸਾ ਉਸ ਲਈ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਇਹ ਸੋਚ ਲਿਆ ਹੈ, ਕਿ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਇਸ ਸਮੁੱਚੇ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੂਪਾਂ ਦੇ ਜੋ ਵੀ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਜੀਵ ਹਨ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਦੁੱਖ ਦੇਣਾ, ਆਪਣੇ ਦੁੱਖ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਵਿਵਹਾਰ ਕਰੋ, ਜੋ ਕੁੱਝ ਤੁਸੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹੋ ਕਿ ਦੂਜੇ ਤੁਹਾਡੇ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਸਲੂਕ ਕਰਨ। ੦ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ – ਇੱਕ ਅਜਿਹੀ ਕਿਰਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਵੱਲੋਂ ਦੂਜੇ ਰਾਹੀਂ ਗ਼ਲਤ ਕੰਮ ਕੀਤੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਇੱਕ ਉਦਾਹਰਣ ਪੇਸ਼ ਹੈ, ਇੰਜ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਬੋਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਗੱਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਦੰਦ ਬੁੱਲ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੱਟਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਆਦਮੀ ਦੰਦਾਂ ਨੂੰ ਸੱਟ ਨਹੀਂ ਮਾਰਦਾ, ਨਾ ਠੋਕਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲ ਦੈਵੀ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾ ਕੇ ਰੱਖਣੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਹੌਂਸਲਾ ਸਹਿਣਸ਼ੀਲਤਾ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਵੀ ਜਿਹੜੇ ਜਾਣ ਬੁੱਝ ਕੇ ਜਾਂ ਅੰਞਾਣੇ ਹੀ ਕੋਈ ਗ਼ਲਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਈਮਾਨਦਾਰੀ :- ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਵਿਚਾਰਾਂ ਦੀ ਇਕਸੁਰਤਾ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਉਸ ਨੇ ਬਚਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਨੂੰ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਢਾਲਣ ਦਾ ਅਟੱਲ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਬਣਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ ਮਨ (ਵਿਚਾਰ) ਬਚਨ (ਸ਼ਬਦ) ਅਤੇ ਕਰਮ (ਨਿੱਤ ਦੇ ਕਾਰਜ) ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਸ਼ਰਤਾਂ ਤੇ ਈਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ੦ ਅਚਾਰੀਆ ਦੀ ਸੇਵਾ :- ਅਧਿਆਪਕ, ਅਚਾਰੀਆ, ਗੁਰੂ ਲਈ ਸਤਿਕਾਰ ਸੇਵਾ ਤੇ ਸ਼ਰਧਾ, ਹਰ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਲਈ ਲਾਜ਼ਮ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਵੀ ਕੋਈ ਸੇਵਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਲਈ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਅੰਦਰ ਸ਼ਰਧਾ ਦੇ ਭਾਵ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਗੁਣ ਔਗੁਣ ਉਸ ਵਿੱਚ (ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਵਿੱਚ) ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਇਹ ਸੁਭਾਵਿਕ ਲੱਛਣ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਅਧਿਆਪਕ ਦੀ ਸਰੀਰਕ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਕੁਦਰਤੀ ਤੌਰ 'ਤੇ ਸ਼ਿਸ਼ (ਵਿਦਿਆਰਥੀ) ਅਧਿਆਪਕ ਦੇ ਨੇਕ ਸੁਭਾਅ ਦੇ ਗੁਣ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਵਿੱਤਰਤਾ :- ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੋਣੀ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਸਰੀਰਕ ਪਵਿੱਤਰਤਾ (ਸਫ਼ਾਈ) ਤਾਂ ਵਾਤਾਵਰਣ, ਹਵਾ, ਪਾਣੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੇ ਉਪਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ, ਪਰੰਤੂ ਮਨ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਅਧਿਆਤਮ ਜੀਵਨ ਦੀ, ਮਨ ਦੇ ਨਿਅੰਤਰਣ ਬਰਕਰਾਰ ਕੀਤਿਆਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਸ ਮਨ ਨੇ ਇੰਦਰੀਆਵੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀਆਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਜ਼ਹਿਰ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਨ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਵਿੱਚ ਪਰਪੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੁਖਤਾ ਕਦਮੀ ਤੇ ਪਰਪੱਕਤਾ – ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਉਸ ਵਿਅਕਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਵੈ ਸਭਿਆਚਾਰ ਲਈ ਲਏ ਗਏ ਸਮੇਂ ਸੰਬੰਧੀ ਬਹੁਤਾ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਜਨਮਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਦੀ ਲੰਘ ਕੇ ਸਖ਼ਤ ਮਿਹਨਤ ਕਰਨੀ ਪਵੇਗੀ ਤਾਂ ਵੀ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਕੀਤੇ ਨੇਕੀ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਲਈ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲਵੇ। ਬਿਨਾਂ ਥਿੜਕਿਆਂ ਨਿਰੰਤਰ ਸਬਰ ਸੰਤੋਖ ਤੇ ਧੀਰਜ ਰੱਖਦਿਆਂ ਹੀ ਅਧਿਆਤਮਕਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ :- ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਸਵੈ-ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਸੁੱਖ ਆਰਾਮ, ਸੁਆਦ ਚਸਕੇ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ ਹੈ, ਉਹ ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸਵੈ ਆਨੰਦ ਦਾ ਚਸਕਾ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਸ਼ਰਧਾ, ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਸਖ਼ਤੀ ਨਾਲ ਸਵੈ ਨੂੰ ਕਾਬੂ ਰਖਣ ਦਾ ਨਿਰੰਤਰ ਅਮਲ ਸਾਧਕ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਮੂਲ ਅਵੱਸਥਾ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਸਕੇ। ਨਿਮਰਤਾ, ਨਿਰਮਾਣਤਾ, ਦੰਭ ਕਪਟ ਨਾ ਕਰਨਾ, ਅਹਿੰਸਾ ਉੱਪਰ ਚੱਲਣਾ, ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ, ਲੱਜ਼ਾਸ਼ੀਲਤਾ ਈਮਾਨਦਾਰੀ, ਅਧਿਆਤਮਕ ਹੋਣਾ, ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਤੇ ਸਵੈ ਨਿਅੰਤਰਣ ਅਜਿਹੇ ਗੁਣ ਮਾਨਵ ਚਰਿੱਤਰ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ।

✪ ✪ ✪

13.08 ਸ਼ਲੋਕ :

इन्द्रिय-अर्थेषु वैराग्यम्, अन्-अहम्-कार: एव च। जन्म (न्)-मृत्यु-जरा-वि-आधि, दु:ख-दोष-अनु-दर्शनम्॥

ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਅਰਥ੍ਰੇਸ਼ੁ ਵੈਰਾਗ੍ਯਮ੍, ਅਨੁਅਹਮ੍ਕਾਰਹ ਏਵ ਚ।

ਜਨ੍ਮ (ਨ੍) ਮ੍ਰਤ੍ਯ ਜਰਾ ਵਿਆਧਿ, ਦੁਖ ਦੋਸ਼ ਅਨੁ ਦਰ੍ਸ਼ਨਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇੰਦ੍ਰਿਯਅਰਥ੍ਰੇਸ਼ੁ : ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤੂ। ਵੈਰਾਗ੍ਯਮ੍ : ਨਿਰਪੱਖ ਸ਼ਾਂਤ ਚਿੱਤ। ਅਨ੍ਅਹਮ੍ ਕਾਰਹ : ਅਹੰਕਾਰ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ। ਏਵ੍ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਜਨ੍ਮ : ਜਨਮ। ਮ੍ਰਤ੍ਯੁ : ਮੌਤ। ਜਰਾਵਿਆਧਿ ਦੁਖ ਦੋਸ਼ ਅਨੁ ਦਰ੍ਸ਼ਨਮ੍ : ਦੁੱਖ, ਬਿਮਾਰੀ, ਬੁਢਾਪੇ, ਮੌਤ ਤੇ ਜਨਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਸੰਬੰਧੀ ਵੈਰਾਗ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਸੂੰਨਤਾ, ਭੀ, ਜਨਮ ਮੌਤ ਬਿਮਾਰੀ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ਾਂ ਦਾ ਬਰਾਬਰ ਦੇਖਣਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਇੰਦ੍ਰਯ ਅਰ੍ਥੇਸ਼ੁ ਵੈਰਾਗ੍ਯਮ੍ = ਲੋਕ ਪ੍ਰਲੋਕ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਦਿ ਸਮੁੱਚ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਖਿਚਾਓ ਨਾ ਹੋਣਾ ਹੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਰਹਿਤ ਹੋਣਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੋਣ ਤੇ ਵੀ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜੀਵਨ ਨਿਰਵਾਹ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸੇਵਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਰਾਗ ਆਸਤਾ ਪ੍ਰਿਯਤਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ। ੦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਦੀ ਲਾਲਸਾ ਤੀਬਰ ਕਰਨ, ਤੇ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹੋਣ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ, ਭੋਗ ਵਧੇਰੇ ਨਾ ਭੋਗਣ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਨਾ ਮਾਤੁਰ ਹੋਣ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਭੋਗ ਭੋਗਦਿਆਂ ਸ਼ੋਕ ਚਿੰਤਾ ਦਾ ਆਗਮਨ ਬਾਰੇ ਸੋਚਣਾ, ਅਜਿਹੇ ਉਪਾਅ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸੰਸਾਰ ਵੱਲੋਂ ਧਿਆਨ ਹਟਾ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ੦ ਅਨੁ ਅਹਮ੍ ਕਾਰਹ ਏਵ ਚ = ਹਰ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਹਾਂ ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਮੁੱਖ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਵਿਰਤੀ ਅਧੀਨ 'ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਹਾਂ' ਦਾ ਹੰਕਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਜੀਵ, ਜਨਮ ਮਰਨ ਤੇ ਭਿੰਨ-2 ਯੋਨੀਆਂ ਭੁਗਤਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਹੰਕਾਰ ਦੂਰ ਤੱਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੰਕਾਰ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵੱਲੋਂ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ

ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਿਅਕਤਿੱਤਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਸ ਦਾ ਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰਤੀ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ ਇਸ (ਹੰਕਾਰ) ਦਾ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਅਤੇ ਤਿਆਗ ਵੈਰਾਗ ਵਿਦਿਆ ਆਦਿ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਦੇਖਣ ਨਾਲ – ਅਭਿਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣਾ ਸਰੂਪ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਅਭਿਮਾਨ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਅਨ੍ਅਹਮ੍ ਕਾਰਹ ਪਦ ਤੋਂ ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨ – ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਾਵ ਦਾ ਅਰਥ ਲੈਣਾ ਠੀਕ ਹੈ। ੦ ਜਦੋਂ ਮਨੁੱਖ ਨੀਂਦ ਤੋਂ ਜਾਗਦਾ ਹੈ – ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਅਹਮ੍ ਅਰਥਾਤ "ਮੈਂ ਹਾਂ" ਦੀ ਵਿਰਤੀ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਮੈਂ ਅਮੁੱਕ ਸਰੀਰ, ਨਾਂ, ਜਾਤੀ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਆਦਿ ਦਾ ਹਾਂ – ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਰਥਕ ਮਾਰਗ ਵਿੱਚ ਵੀ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਸ਼ ਦਾ ਇੱਕ ਕ੍ਰਮ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧਨ ਧਨ ਆਦਿ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਮਿਟਦਾ ਹੈ, ਫੇਰ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਕਰਤ੍ਰਵ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਨਸ਼ਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਗਿਆਤਆਪਨ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਮਿਟਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਹਮ੍ ਵਿਰਤੀ ਦੀ ਪਰਧਾਨਤਾ ਤੋਂ ਜੋ ਸਾਕਸ਼ੀਪਨ ਦਾ ਅਹੰਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਮਿਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਪੂਰਣ ਪਰਮ ਸਚਦਾਨੰਦ ਸਰੂਪ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਜੋ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਭਾਵਨਾ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਨੀਵਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ, ਵਿਰਤੀ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਦੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੱਲ ਕਦੇ ਨਾ ਵੇਖੋ, ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਕਮਜ਼ੋਰੀ ਵੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਧਿਆਨ ਦੇਵੋ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਸਰੀਰ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਅਮੀਰ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਏਥੇ ਹਾਂ, ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਹਾਂ, ਆਦਿ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਚਦਾਨੰਦ ਧਨ ਸਤ੍ (ਸੱਤਾ) ਚਿਤ੍ (ਗਿਆਨ) ਤੇ ਆਨੰਦ (ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸੁੱਖ) ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੇ ਤਿੰਨ ਨਾਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਜਨ੍ (ਨ੍) ਮ੍ਰਤ੍ਯੁ ਜਰਾ ਵੀ ਆਧਿ ਦੁਖ ਦੋਸ਼ ਅਨੁਦਰਸ਼ਨਮ੍ – ਜਨਮ ਮੌਤ ਬਿਰਧ ਅਵੱਸਥਾ, ਰੋਗ ਦੁੱਖ ਵਾਰ-ਵਾਰ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਆਵੇ ਵਿੱਚ ਭਾਂਡਾ ਪੱਕਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਨਮ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮਾਂ ਦੇ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਜਠਰ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਬੱਚਾ ਪੱਕਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਕੁੱਝ ਮਾਤਾ ਖਾਂਦੀ ਹੈ, ਪੀਂਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਰਭ ਅੰਦਰ ਸੂਖ਼ਮ ਜੰਤੂ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਕੱਟਦੇ ਹਨ, ਜਨਮ ਸਮੇਂ ਮਾਤਾ ਤੇ ਬੱਚੇ ਨੂੰ ਪੀੜਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਜੋ ਜਨਮਦਾ ਹੈ ਉਹ ਮਰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਨਿਯਮ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਮੌਤ ਸਮੇਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚੋਂ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਉਸ ਸਮੇਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬਿੱਛੂਆਂ ਦੇ ਡੰਗ ਮਾਰਨ ਜਿੰਨਾ ਦੁੱਖ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੌਤ ਧਨ ਜਾਇਦਾਦ ਪਰਿਵਾਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਸਰੀਰਕ ਸ਼ਕਤੀ ਘੱਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਉਠਣਾ ਬੈਠਣਾ ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਣਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੁਢਾਪੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਬੀਮਾਰੀ ਦਾ ਦੁੱਖ ਹੈ। ਵੱਡੇ ਵਡੇਰੇ ਦਾ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਮਾਨ ਸਤਿਕਾਰ ਘਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਘਰ ਵਾਲੇ ਉਸ ਬੁੱਢੇ ਨੂੰ ਫਾਲਤੂ ਸਮਝਦੇ ਹਨ। ਸਰੀਰ ਬਿਮਾਰੀਆਂ ਤੇ ਰੋਗਾਂ ਦਾ ਘਰ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵਾਤ ਕਫ਼ ਤੋਂ ਅਨੇਕਾਂ ਰੋਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਥੇ "ਵਾਰ ਵਾਰ ਦੇਖੋ" ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ, ਵਾਰ ਵਾਰ ਵਿਚਾਰ ਕਰੋ। ਦੁੱਖ ਬੁਢਾਪੇ ਮੌਤ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਉਤਪਤੀ ਤੇ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ, ਜੋ ਜਨਮਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮਰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਸ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵ, ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੁਸਤ ਨਿਯਮ ਨੂੰ ਤੇਜ਼ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਭਾਵੇਂ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ, ਵਿਕਾਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਵਿੱਚ ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਮਾਨਵੀ ਪੱਧਰ ਤੱਕ ਸਰੀਰ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ ਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਤਬਦੀਲੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਪੜਾਅ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਮਰਯਾਦਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਗਤੀਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਧਰਾਤਲ ਜੀਵਨ ਤੋਂ ਦੈਵੀ ਜੀਵਨ ਤੱਕ ਦੀ ਯਾਤਰਾ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਆਦਰਸ਼ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਾਰੀ ਲੋਕ ਦਾ ਤਿਆਗ ਅਤੇ ਦੈਵੀ-ਲੋਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਣਾਉਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਹੀ ਦੈਵੀ ਸ਼ਕਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਹ ਅਹੰਕਾਰ ਜਾਂ ਖ਼ੁਦੀ ਦਾ ਸਿਧਾਂਤ ਹੈ ਕਿ ਆਦਮੀ – ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੋਂਦ ਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਲ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਕਿ ਕੋਈ ਸਰੀਰ ਦੇ ਜਨਮ ਮਰਨ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਸਮਝੇ। "ਮਾਨਵ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਮੁੱਖ ਔਗੁਣ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨ ਹਾਂ, ਆਤਮਾ ਪ੍ਰਤਿ ਨਹੀਂ। ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤਾਂ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਸਿੱਧੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਪਾਸਨਾ ਭਗਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਸਕੇ।" ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦

✪ ✪ ✪

13.09 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-सक्तिः अन्-अभिष्ङ्गः, पुत्र-दार-गृह-आदिषु। नित्यम् च सम-चित्तत्वम्, इष्ट-अन्-इष्ट-उप-पत्तिषु॥

ਆਸਕ੍ਤਿ੍ਹ ਅਨ੍ਅਭਿ ਸ਼੍ਵੰਗਾਹ, ਪੁਤ੍ਰਦਾਰ ਗ੍ਰਹ ਆਦਿਸ਼ੁ।
ਨਿਤ੍ਯਮ੍ ਚ ਸਮ ਚਿੱਤਤ੍ਵਮ੍, ਇਸ਼ਟ੍ ਅਨ੍ ਇਸ਼ਟ ਉਪ ਪਤਿਸ਼ੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਆਸਾਕ੍ਤਿ੍ਹ : ਮੋਹ ਰਹਿਤ, ਤਿਆਗ। ਅਨ੍ਅਭਿਸ਼੍ਵੰਗਾਹ : ਸਵੈ ਦੀਪ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਾ ਹੋਣੀ। ਪੁਤ੍ਰਦਾਰ ਗ੍ਰਹ ਅਦਿਸ਼ੁ : ਪੁੱਤਰ, ਪਤਨੀ, ਘਰ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੇ ਨਾਲ। ਨਿਤ੍ਯਮ੍ : ਨਿਰੰਤਰ, ਲਗਾਤਾਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਮਚਿੱਤਤ੍ਵਮ੍ : ਸਦਾ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ ਰਹਿਣਾ। ਇਸ਼ਟ ਅਨ੍ ਇਸ਼ਟ ਉਪਤਿਸ਼ੁ : ਚਾਹੇ ਅਣਚਾਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ 'ਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਤਿਆਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਪੁੱਤਰ, ਪਤਨੀ, ਘਰ ਦੇ ਬਾਕੀ ਹੋਰਾਂ ਨਾਲ ਅਨ੍ਯ ਏਕਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਨਾ ਰੱਖਣਾ, ਪਿਆਰੇ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਲਈ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਮਾਨ ਚਿੱਤ ਧਾਰਨ ਕਰਨਾ..... ਅਤੇ ਚਾਹੇ ਅਣਚਾਹੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਇੱਕ ਸਾਮਾਨ ਦੂਰੀ ਰੱਖਣਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਆਸਕ੍ਤਿ੍ਹ – ਅਸਕਤਿਹ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ – ਮੋਹ ਰਹਿਤ ਤਿਆਗ। ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਘਟਨਾ ਹਾਲਤ ਆਦਿ, ਜੋ ਸਾਨੂੰ ਪਿਆਰੇ ਲੱਗਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਨੂੰ ਸਕਤਿਹ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਸਕਤਿ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਨਾਂ ਅਸਕਤਿਹ ਹੈ। ਇਹ ਸੰਸਾਰਿਕ ਵਸਤਾਂ ਸੁੱਖ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪਿਆਰੀਆਂ ਲੱਗਦੀਆਂ ਹਨ। ਸੰਯੋਗ ਹੀ ਸੁੱਖ ਹੈ, ਜੋ ਪਿਆਰਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਅਸਲ ਸੁੱਖ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਵਿੱਚ ਹੈ (6.23)। ਇਸ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸੰਸਾਰਕ ਆਸਕ੍ਤਿਹ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦਾ ਪਰਿਣਾਮ ਜ਼ਹਿਰ ਵਰਗਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਦੁੱਖ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਹਮੇਸ਼ਾ ਚੇਤੇ ਵਿੱਚ ਰੱਖੋ। ੦ ਅਨ੍ਅਭਿਸ਼ ਵੰਗਹ ਪੁਤ੍ਰਦਾਰ ਗ੍ਰਿਹ ਆਦਿਸ਼ੁ = ਪੁੱਤਰ ਇਸਤਰੀ ਘਰ ਧਨ ਜ਼ਮੀਨ ਪਸ਼ੂ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਜੋ ਨੇੜੇ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੈ ਉਹ ਮੋਹ ਹੈ, ਮੰਨੀ ਹੋਈ ਏਕਾਤਮਾ ਹੈ। ਇਹ ਪਦ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਦੇ ਅਰਥਾਂ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ। ਵਿਅਕਤੀ ਵਸਤੂ ਹਾਲਾਤ ਸੁੱਖ

ਦੇਣ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਤੋਂ ਦੂਰ ਹਨ। ਉਦੇਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੋਹ ਨੂੰ ਦੂਰ ਰੱਖਣ ਦਾ ਹੀ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੇਵਾ ਕਰਵਾਉਣ, ਸੁੱਖ ਭੋਗਣ ਲਈ, ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰਨਾ ਅਭਿਸ਼ਵੰਗ ਹੈ। ੦ ਨਿਤ੍ਯਮ੍ ਚ ਸਮ ਚਿੱਤਤ੍ਵਮ੍ - ਇਸ਼ਟ ਅਨ੍ਇਸ਼੍ਟ੍ ਉਪ ਪਤਿੱਸ਼ੁ = ਮਨ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਖੁਸ਼ੀ ਸੁੱਖ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣ - ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਇਸ਼੍ਟ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ੦ ਪਰ ਜਦ ਮਨ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਵਸਤੂ ਆਦਿ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਹੋਣ ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਅਨਿਸ਼੍ਟ੍ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਹੋ ਜਿਹੇ ਹਾਲਾਤ ਹੋਣ ਦੁੱਖ ਸੁੱਖ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ ਵਿੱਚ ਨਿਰੰਤਰ ਸਮਤਾ ਰਹੇ। ਚਿੱਤ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਾ ਪਵੇ - ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਭਗਵਾਨ ਨੇ 2.48 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਸਿੱਧਿ ਅਸਿਧੁਯੋਹ ਸਮਹ ਭੂਤ੍ਵਾ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀ ਅਵੱਸਥਾ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਨੁਕੂਲ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਲਈ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ, ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਸੁੱਖ ਨਾ ਭੋਗੇ। ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਸਮੇਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਸਮ ਰਹਿਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਤੋਂ ਉੱਚਾ ਉੱਠਕੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੰਦਰੀਆਂ ਲਈ ਕੁੱਝ ਵਸਤੂਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਵਿਅਕਤੀ ਹਮੇਸ਼ਾ ਤਾਂਘਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੀਆਂ ਇੱਛਾਵਾਂ ਦੇ ਤਿਆਗ ਲਈ ਵਿਵੇਕ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਆਦਿ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਪਣ ਜੋੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੀ ਪਹਿਚਾਣ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਮੋਹ ਪਿਆਰ ਸਦਕੇ ਜਦੋਂ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ, ਆਪਣਾ ਪੁੱਤ ਪਤਨੀ ਘਰ ਆਦਿ ਖੁੱਸ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਮਨ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ। ਇਹੋ ਹਾਲ ਜਾਇਦਾਦ, ਰੁਪਏ ਧਨ ਦੌਲਤ ਦੇ ਚਲੇ ਜਾਣ ਉਪਰੰਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੇਕਰ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝ ਲਈਏ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਸਾਡਾ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ, ਸਾਡਾ ਨਹੀਂ, ਸਭ ਕੁੱਝ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਭੂ ਹੀ ਵਾਪਸ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਡੀ ਸਹੀ-ਸੋਚ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੰਸਾਰੀ ਜੀਵ ਲਈ ਹੀ ਪਸੰਦ ਨਾ ਪਸੰਦ, ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ, ਆਪਣਾ ਪਰਾਇਆ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਉੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸਹਿਜ ਅਵੱਸਥਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਜਿਉਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨਾਲ ਬੇਹੱਦ ਮੋਹ ਦੇ ਕਾਰਨ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ - ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਉਪਾਸਨਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਔਖ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। 'ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇਦਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਵਾਂਗ ਸਮਝੇ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ ਲਿਆਵੋ' ਇਹ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਨਸੀਹਤ ਹੈ। ਇਸ ਰਵੱਈਏ ਨੂੰ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਭੂ ਉਪਾਸਨਾ ਬਹੁਤ ਹੀ ਆਸਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ।' ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦

✪ ✪ ✪

13.10 ਸ਼ਲੋਕ :

मयि च अन्-अन्य-योगेन, भक्ति: अ-वि-अभि-चारिणी।

विविक्त-देश-सेवि (न्)-त्वम्, अ-र (म्)-ति: जन-सम्-सदि॥

ਮਯਿ ਚ ਅਨ੍ ਅਨ੍ਯ ਯੋਗੇਨ, ਭਕ੍ਤਿਹ ਅਵਿ ਅਭਿ ਚਾਰਿਣੀ।

ਵਿਵਿਕ੍ਤ੍ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਿ (ਨ੍) ਤ੍ਵਮ੍ ਅਰ (ਮ੍) ਤਿਹ ਜਨ ਸਮ੍ ਸਦਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਮਯਿ : ਮੈਨੂੰ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਨ੍ਯ ਯੋਗੇਨ : ਵੱਖ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ। ਭਕ੍ਤਿਹ : ਭਗਤੀ। ਅਵਿਅਭਿਚਾਰਿਣੀ : ਥਿੜਕੇ ਬਿਨਾ। ਵਿਵਿਕ੍ਤ੍ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਿਤਵਮ੍ : ਸ਼ਾਂਤੀ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਇਕਾਂਤ ਥਾਂ 'ਤੇ ਜਾਣਾ। ਅਰ (ਮ੍) ਤਿਹ = ਬੇਸੁ-ਆਦਾ। ਜਨ ਸਮ੍ ਸਦਿ : ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਸਮਾਜ ਲਈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਨਯ ਯੋਗ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹੋ ਮੇਰੀ ਪਰਮਗਤੀ ਹੈ, ਇਹੋ ਦ੍ਰਿੜ ਬੋਧ ਹੈ) ਰਾਹੀਂ, (ਪ੍ਰਤਖ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ) ਭਗਤੀ, ਇਕਾਂਤ ਸਥਾਨ, ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਭਾਅ, ਜਨ ਜਨ ਨੂੰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿ ਦਾ ਅਭਾਵ......।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਮਯਿ ਚ ਅਨ੍ ਅਨ੍ਯ ਯੋਗੇਨ, ਭਕ੍ਤਿਹ ਅਵਿ ਅਭਿ ਚਾਰਿਣੀ - ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਣ ਕਾਰਨ ਸਾਧਕ ਦਾ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਬਣਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਇਸ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਏਥੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਰੱਖ ਕੇ ਅਨਨ੍ਯ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਪਰਪੱਕ ਭਗਤੀ ਕਰਨ ਦਾ ਸਾਧਨ ਦੱਸ ਰਹੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਭਗਤੀ - ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਤੋਂ ਹੀ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਦੂਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਇੱਛਾ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਹੀ ਹੋਵੇ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸਮਰੱਥਾ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਕਿਰਪਾ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਜ਼ਰੂਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਭਗਵਤ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਵੇਗਾ। ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਹੀ ਸਹਾਰਾ ਹੋਵੇ, ਇਹ ਭਗਵਾਨ ਵਿੱਚ ਅਨਨ੍ਯਯੋਗ ਹੋਣਾ ਹੈ। ੦ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਕੇਵਲ ਭਗਵਾਨ ਨਾਲ ਹੋਵੇ, ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਨਾਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਨੂੰ 'ਅਵਿਅਭਿਚਾਰਣੀ ਭਗਤੀ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਭਗਤੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ - ਸਾਧਨ-ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਾਧ੍ਯ-ਭਗਤੀ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਵੀ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੈ, ਸਾਧਨ ਗਿਆਨ ਤੇ ਸਾਧ੍ਯ ਗਿਆਨ। ਸਾਧ੍ਯ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਾਧ੍ਯ ਗਿਆਨ ਦੋਵੇਂ ਤੱਤਵ ਇੱਕ ਹੀ ਹਨ। ਸਾਧਨ ਭਗਤੀ ਤੇ ਸਾਧਨ ਗਿਆਨ - ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਭਗਤੀ ਅਥਵਾ ਸਾਧਯ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਸਾਧਨ ਹਨ। ਏਥੇ ਭਗਤੀ ਦੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ (ਸਾਧ੍ਯ ਗਿਆਨ) ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਠੀਕ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਰਮ ਗਿਆਨ ਅਥਵਾ ਭਗਤੀ - ਜਿਸ ਸੰਸਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਸਾਵਧਾਨੀ ਇਹ ਰੱਖੇ ਕਿ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਹੋਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ੦ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੇ ਸਾਧਕ - ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ (ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਧਾਨ) ਤੇ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ (ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਧਾਨ) ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਰਾਹੀਂ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈ ਕੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (7.16, 13.18) ਜਿਵੇਂ 13.02 ਵਿੱਚ ਮਾਮ੍ ਮਮ, 13.03 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ 'ਮੇ', 13.10 ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਯਿ ਤੇ 13.18 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਧ੍ ਭ੍ਜ ਤਹ ਅਥਵਾ ਮਧਾਵਾਯ ਪਦਾਂ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 13.18 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੈ। ਪਰ 13.19 ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ 13.34 ਤੱਕ ਇੱਕ ਵਾਰ ਵੀ ਅਸ੍ਮਦ੍ (ਮੈਂ ਵਾਚਕ) ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਥੇ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਏਥੇ ਭਾਵ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ ਹੋਣ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਭਗਤੀ ਰੂਪ ਸਾਧਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਤਵਿਕ ਭੋਜਨ ਵਿੱਚ ਪੁਸ਼ਟੀ ਵਾਸਤੇ ਘਿਓ ਤੇ ਦੁੱਧ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਪਦਾਰਥ ਮਿਲਕੇ ਵੀ ਤੇ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਵੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਭਗਤੀ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਭਗਤੀ ਰੂਪੀ ਸਾਧਨ ਦੀ ਆਪਣੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਉਹ ਹੈ ਜੋ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਤੀਬਰ ਵਿਵੇਕ ਵੈਰਾਗ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੋ ਕੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ (13.19 ਤੋਂ 13.34 ਤੱਕ) ੦ ਵਿਵੇਕ ਪ੍ਰਧਾਨ ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਘਾਟ ਦਾ ਕਾਰਨ ਅਧਿਆਤਮਕ-ਜਿਗਿਆਸਾ ਦੀ ਘਾਟ ਤੇ ਭੋਗ ਆਸ਼ਕ੍ਤਿਹ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਸਾਧਕਾਂ ਲਈ ਭਗਤੀ ਰੂਪ

ਸਾਧਨ ਉਪਯੋਗੀ ਹੈ ਭਾਵੇਂ ਏਥੇ ਭਗਤੀ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਯੁਕਤੀ ਸੰਗਤ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਿਵਿਕਤ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਿ (ਨ੍) ਤ੍ਵਮ੍, ਅ ਰ (ਮ੍) ਤਿਹ ਜਨ ਸਮ੍ ਸਦਿ – 'ਮੈਂ ਏਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਚਿੰਤਨ ਭਜਨ ਕਰਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਾਂ, ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾਈ ਨਾਲ ਸਮਝਾਂ, ਮੇਰੇ ਸਾਧਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਵੇ।' ਸਾਧਕ ਦੀ ਇਹੋ ਹੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਕਾਂਤ ਜੇ ਨਾ ਵੀ ਮਿਲੇ, ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵਿਕਾਰ ਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਸੰਬੰਧ ਪੱਕੇ ਹੋਣ। ਬਲਕਿ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ 'ਮੈਂ ਏਕਾਂਤ ਸਥਾਨ 'ਤੇ ਹਾਂ' ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਭੁੱਲ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਬੀ, ਇਹ ਸਰੀਰ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਹੈ, ਸਰੀਰ ਸੰਬੰਧਾਂ ਕਾਰਨ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਸੰਸਾਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਏਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਲਾਭ ਨਹੀਂ। ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਤਿਆਗਕੇ ਏਕਾਂਤ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰਭੂਤੱਤਵ ਦਾ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਗਤੀ ਕਰਨੀ ਉਚਿੱਤ ਹੈ। ੦ ਏਕਾਂਤ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਦੂਜੀ ਹੋਰ ਚੀਜ਼ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਨਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨਾ ਪ੍ਰਾਣ ਨਾ ਮਨ, ਨਾ ਅੰਤਹਕਰਣ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਨਾ ਸਥੂਲ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਨਾ ਸੂਖਮ ਸਰੀਰ ਨਾ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਹੈ ਨਾ ਸਮਸ਼ਟਿ ਨੇ ਵ੍ਯਸ਼ਟਿ ਸਰੀਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅਸਥਾਈ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਨੇ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਘਟਨਾ ਆਦਿ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲਏ। ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ, ਜੋ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ਉਹ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਇਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸੰਸਾਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਾਲਤ ਘਟਨਾ ਵਸਤੂ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਰਹੀ ਹੈ। ਸਾਡਾ ਸੰਬੰਧ ਸਰੀਰ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਸਰੀਰ ਤੇ ਅਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੈ। ਸਰੂਪ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਵਿਵਿੱਕਤ ਦੇਸ਼ ਸੇਵਿ (ਨ੍) ਹੈ। ੦ ਅ ਰ (ਮ੍) ਤਿਹ ਜਨਸਮ੍ ਸਦਿ = ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁੱਖ ਵਿਚ, ਸਮੁਦਾਯ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰੀਤੀ ਰੁਚੀ ਨਾ ਹੋਵੇ ਜਿਵੇਂ ਕਿੱਥੇ ਕੀ ਕੁਝ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਕਿਵੇਂ ਕੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ ? ਆਦਿ ਸੰਸਾਰਕ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਨਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਸਾਡੇ ਵਿੱਚੋਂ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਤੱਤਵ ਦੀ ਗੱਲ ਪੁੱਛਣਾ ਚਾਹੇ। ਸਾਧਨ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੀ ਮਨ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤਵ ਦੀ ਜਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਜਿਹੇ ਪੁਰਸ਼ ਨਾਲ ਸੰਗਤ ਕਰਨ ਦੀ ਜੋ ਰੁਚੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਜਨ ਸਮੁਦਾਇ ਵਿੱਚ ਰੁਚੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਸਕ੍ਤਿ੍ ਪੂਰਵਕ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸੰਗ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਪਰ ਜੇ ਅਜਿਹਾ ਅਸੰਗਤੀ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸੰਗ ਕਰਨਾ ਉਚਿੱਤ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਅਸੰਗਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਦੀ ਦਵਾਈ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ – ਸਰ੍ਵ ਨਾਂ ਹੈ ਅਤੇ ਸਰ੍ਵ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਨਾਂ ਤਤ੍ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਮੁੱਚੇ ਮਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਸਮੱਰਪਿਤ ਕਰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਇਹ ਧਾਰਨਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਕੀ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕੋਈ ਸ਼ਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਸਾਡੇ ਹਿੱਤਾਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰ ਸਕੇ। ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਭਗਤ ਦਾ ਮਨ ਅਸਲੀ ਨਕਲੀ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਵੰਡਿਆ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ। ਇੰਜ ਮਨ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਨਿਰੰਤਰ ਸਾਧਨਾ ਪ੍ਰਭੂ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਲਾਭਦਾਇਕ ਹੋਵੇਗੀ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਇਕਾਂਤ ਸ਼ਾਂਤੀ ਵਾਲੀ ਜੰਗਲ ਵਿੱਚ ਥਾਂ ਦੀ ਚੋਣ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ, ਜਿੱਥੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਦਖ਼ਲ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਇਹੋ ਸਥਾਨ ਉਸ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੋਵੇ। ਏਥੇ ਰਿਸ਼ੀਆਂ ਮੁਨੀਆਂ ਸਾਧੂਆਂ ਦੀ ਸੰਗਤ ਮਿਲ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਸੋਨੇ ਤੇ ਸੁਹਾਗੇ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਹ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਧਕ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਨਾਲ ਪੂਰਣਤਾ ਵੱਲ ਵਧੇਗਾ ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੇ ਲਕਸ਼ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰ ਲਵੇਗਾ। "ਇੱਕ ਪਤੰਗਾ ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ ਤਾਂ ਬਚਦਾ ਹੈ ਪਰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ ਵੱਲ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਦੌੜਦਾ ਹੈ। ਮੱਖੀ ਰਸ ਦਾ ਖਹਿੜਾ ਛੱਡਣ ਦੀ ਥਾਂ ਆਪਣੀ ਜਾਣ ਦੇਣ ਨੂੰ ਪਹਿਲ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਰਧਾਲੂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪ੍ਰਭੂ ਵੱਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਬਣੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਿੰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।" ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦

✪ ✪ ✪

13.11 ਸ਼ਲੋਕ :

अधि-आत्म-ज्ञान-नित्य-त्वम्, तत्त्व-ज्ञान-अर्थ-दर्शनम्। एतत् ज्ञानम् इति प्र-उक्तम्, अ-ज्ञानम् यत् अतः अन्यथा॥

ਅਧਿਆਤ੍ਮ ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਨਿੱਤ੍ ਤ੍ਵਮ੍, ਤੱਤਵ ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਅਰ੍ਥ ਦਰ੍ਸ਼ਨਮ੍।
ਏਤਤ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਇਤਿ ਪ੍ਰਉਕ੍ਤਮ੍, ਅਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਯਤ੍ ਅਤਹ ਅਨ੍ਯਥਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਧਿਆਤ੍ਮ ਗਯਾਨ ਨਿੱਤ੍ਤ੍ਵਮ੍ : ਸਵੈ ਗਿਆਨ ਵਿੱਚ ਸਥਿਰਤਾ। ਤੱਤਵ ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਅਰ੍ਥ ਦਰ੍ਸ਼ਨਮ੍ : ਸੱਚੇ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅੰਤਮ ਸਿੱਖਿਆ। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ। ਪ੍ਰਉਕ੍ਤਮ੍ : ਐਲਾਨ ਕੀਤਾ। ਅਗ੍ਯ੍ਾਨ੍ਮ੍ : ਅਗਿਆਨਤਾ। ਯਤ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਤਹ ਅਨ੍ਯਥਾ : ਇਸਦੇ ਵਿਰੁੱਧ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਅਧਿਆਤਮਕ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਨਿੱਤ ਸਥਿਤਿ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅਰਥ (ਅਰਥਾਤ ਮੋਕਸ਼) ਦਾ ਅਵਲੋਕਨ – ਇਹ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਅਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਧਿ-ਆਤ੍ਮ ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਨਿਤ੍ ਤ੍ਵਮ੍ – ਸੰਪੂਰਣ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ – ਮਨੁੱਖ ਨੂੰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਲਗਾਉਣ ਅਥਵਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸਮਝ ਕਰਨਾ ਮਨਨ ਕਰਨਾ, ਯੁਕਤ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਦੇਖਣਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਸਾਰ ਸੱਤਾ ਵਾਲਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਅਭਾਵ ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸੱਤਾ ਦਾ ਨਿਤ੍ਯ ਨਿਰੰਤਰ ਮਨਨ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਨਾਂ 'ਅਧਿਆਤ੍ਮ ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਨਿਤ੍ਤ੍ਵਮ੍' ਹੈ। ੦ ਤੱਤਵ ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਅਰ੍ਥ ਦਰਸ਼ਨਮ੍ – ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਪਰਮਾਤਮਾ – ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨਾ – ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ। 'ਤੱਤਵ ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਅਰ੍ਥ ਦਰ੍ਸ਼ਨਮ੍' ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਹਾਲ ਹਰ ਕਾਲ ਹਰ ਥਾਂ, ਸਾਧਕ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੇ ਲਕਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਧਕ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ ਬਣ ਜਾਵੇ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਸਮੇਂ ਨਿਤ੍ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਮਨਨ ਕਰੇ। ਫਿਰ ਹੀ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਤਤ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਇਤਿ ਪ੍ਰਉਕਤਮ੍, ਅਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਯਤ੍ ਅਤਹ ਅਨ੍ਯਥਾ – ੦ ਅਮਾਨਿਤ੍ ਵਮ੍ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਤੱਤਵ ਗ੍ਯਾਨਾਰ੍ਥ ਦਰਸ਼ਨਮ੍ – ਤੱਕ ਜਿਹੜੇ ਵੀਹ ਸਾਧਨਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੈ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਸਾਧਨ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਮਿਟਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਕ ਹੋਣ ਕਾਰਨ – ਗਿਆਨ ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਧਨਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਮਾਨਿਤ੍ਵ ਦਮ੍ਭਿਤ੍ਵ ਹਿੰਸਾ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਦੋਸ਼ ਹਨ, ਇਹ ਸਾਰੇ ਦੇਹ ਅਭਿਮਾਨ ਵਧਾਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਬੇਮੁੱਖ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹੋਣ ਤੋਂ 'ਅਗਿਆਨ' ਅਖਵਾਉਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਸਰੂਪ (ਆਤਮਾ) ਤੋਂ ਵੱਖ ਦੇਖਣਾ ਮੂਲ ਸਾਧਨ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਖ ਅਨੁਭਵ ਕਰੇ। ਜੋ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਹੈ ਵੀ ਵੱਖਰਾ।

੦ ਸਾਧਕ ਦਾ ਉਦੇਸ਼ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸ਼ਾਸ਼ਤਰਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਵੱਖ ਕਰਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸਰੀਰੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਮੰਨਣ ਨਾਲ ਦੁਰਗੁਣਾਂ ਦੁਰਾਚਾਰਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਉਹ ਹੌਲੇ-2 ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਉਪਾਸਨਾ ਹੀ ਕਾਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਆਤਮ ਅਤੇ ਅਨਾਤਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਕੀਤੀ ਮਿਹਨਤ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾਂਚ ਪੜਤਾਲ ਨਾਲ ਦੈਵੀ ਪ੍ਰੀਤ ਨੂੰ ਦ੍ਰਿੜ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਸਤਿ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਯਾਸ ਕੇਵਲ ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲਈ ਲਾ ਦੇਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ ਵਿੱਚ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ-ਵਿੱਦਿਆ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰੋ, ਜਿਹੋ ਹੀ ਇਸ ਦੇ ਮਹਾਨ ਅੰਤ ਦਾ ਨਾ ਭੁਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਯੋਜਨ ਹੈ। ਸੱਤਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਜੋ ਵਿਚਾਰਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਹੈ। ਉਹ ਸਮੁੱਚੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਹੈ ਜਾਂ ਦੈਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲਈ ਹੈ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਦੀ ਅੰਤਰ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਗਤ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਵਿਸ਼ਲੇਸ਼ਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਝੁਕਾਵਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਗਿਆਨ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੇਣ ਇਸ ਖੇਤਰ ਲਈ ਮਹਾਨ ਅਤੇ ਸਫ਼ਲ ਹੈ। ਜਿਹੜੇ ਝੁਕਾਓ ਜਾਂ ਜਿਹੜੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਲੱਛਣ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਲਟ ਹਨ, ਉਹ ਹਨ, ਸਾਰਹੀਨਤਾ, ਨਿਰਾਰਥਕਤਾ ਖਾਲੀਪਣ ਸਵੈਸਨਮਾਨ, ਹਿੰਸਾ, ਪ੍ਰਤਿ ਹਿੰਸਾ ਪੂਰਣ (ਸ਼ੋਰ) ਧੋਖੇਬਾਜ਼ੀ ਅਧਿਆਪਕ (ਗੁਰੂ) ਪ੍ਰਤਿ ਬੇਪ੍ਰਵਾਹੀ, ਗੰਦੀਆਂ ਆਦਤਾਂ, ਅਸਥਿਰਤਾ, ਚੰਚਲਤਾ, ਸਵੈ-ਭੋਗ ਪ੍ਰਵਿਰਤੀ, ਇੰਦ੍ਰਿਆਵੀ ਵਸਤੂਆਂ ਲਈ ਤਾਂਘ, ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ, ਸਰੀਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਆਨੰਦ ਲੈਣਾ, (ਚੰਮ ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਦੀ ਇੱਛਾ) ਸੰਸਾਰਕ-ਮੋਹ, ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ, ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ, ਆਪਣੇ ਘਰ ਪਰਿਵਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਤ੍ਰਿਪਤੀ ਅਤਿਪ੍ਰਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਤੇ ਅਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸਮੇਂ ਖੁਸ਼ ਰਹਿਣ ਤੇ ਦੁਖੀ ਹੋਣ ਦੀ ਬਿਰਤੀ, ਜਨਮ ਦਾਤੇ ਵੱਲੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਹੋਣਾ। ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਤਾਂਘਦੇ ਰਹਿਣਾ, ਧਾਰਮਿਕ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਵਿੱਤਰ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵੱਲ ਰੁਚੀ ਨਾ ਲੈਣੀ, ਆਦਿ। ਅੱਜ ਕੱਲ੍ਹ ਲੋਕ ਆਪਣੇ ਮਨ ਨੂੰ ਭ੍ਰਿਸ਼ਟ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਨਾ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਨ ਦੇ ਉਪਰਾਲੇ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਹੀ ਸਵੈ ਗਿਆਨ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। "ਕਿਵੇਂ ਤੇ ਕਿਉਂ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਵਿਆਪਤ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਅਸੀਂ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਤੋਂ ਅਸੱਮਰਥ ਹਾਂ। ਇੱਕ ਅਜਿਹੇ ਛੱਪੜ ਦੇ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਿਨਾਰੇ 'ਤੇ ਖੜ੍ਹੇ (ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਰਕੰਡੇ ਅਤੇ ਦਲਦਲ ਤੇ ਕਾਈ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ) ਅਸੀਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਕਾਈ ਜਾਂ ਸਰਕੰਡੇ ਨੂੰ ਪਰੇ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਤਾਂ ਹੇਠਾਂ ਪਾਣੀ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਡਾ ਮਨ ਮਾਇਆ ਦੀ ਗੁਪਤ ਸ਼ਕਤੀ ਨਾਲ ਢਕਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਕਰਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀਆਂ ਬਖਸ਼ਸ਼ਾਂ, ਪ੍ਰਭੂ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ।" ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦

ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਸੰਬੰਧੀ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰੋ।

✪ ✪ ✪

13.12 ਸ਼ਲੋਕ :

ज्ञेयम् थत् तत् प्र-वच्-स्यामि, यत् ज्ञा-त्वा अ-मृतम् अश्-नु-ते। अन्-आदि-मत् परम् ब्रह्म, न सत् तत् न असत् उचयते॥

ਗੇ੍ਯਮ੍ ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਪ੍ਰਵਚ੍ ਸ੍ਯਾਮਿ, ਯਤ੍ ਗ੍ਯਾਤ੍ਵਾ ਅਮ੍ਰਤਮ੍ ਅਸ਼੍ਨੁਤੇ।

ਅਨ੍ਆਦਿ ਮਤ੍ ਪਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ੍, ਨ ਸਤ੍ ਤਤ੍ ਨ ਅਸਤ੍ ਉਚ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਗੇ੍ਯਮ੍ : ਜਿਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਪ੍ਰਵਚ੍ਸਯਾਮਿ : ਮੈਂ ਐਲਾਨ ਕਰਾਂਗਾ। ਯਤ੍ : ਕਿਹੜਾ। ਗ੍ਯਾਤ੍ਵਾ : ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ। ਅਮ੍ਰਤਮ੍ : ਅਮਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ। ਅਸ਼੍ਨੁਤੇ : ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ। ਅਨੁਆਦਿਮਤ੍ : ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਹੈ। ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ : ਪਾਰ ਬ੍ਰਹਮ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਸਤ੍ : ਜੀਵ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਅਸਤ੍ : ਜੋ ਜੀਵ ਨਹੀਂ। ਉਚ੍ਯਤੇ : ਪੁਕਾਰੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਵਿਅਕਤੀ ਅਮ੍ਰਿਤ ਪਦਵੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਅਥਵਾ ਮੋਕਸ਼ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਮੈਂ ਭਲੀ ਭਾਂਤ ਕਹਾਂਗਾ ਅਤੇ ਇਹ ਅਨਾਦਿ ਪਾਰ-ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਨਾ ਸਤਿ, ਨਾ ਅਸਤਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਗੇ੍ਯ੍ਯਮ੍ਯਤ੍ ਤਤ੍ ਪ੍ਰਵਚ੍ ਸ੍ਯਾਮਿ : ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਗੇ੍ਯਮ੍ ਤੱਤਵ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਤਿੱਗਿਆ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਹੀ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਮਿਲਿਆ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਉਪਨਿਸ਼ਦਾਂ, ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਤੇ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਵਿੱਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਉਸ ਗੇ੍ਯਮ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਮੈਂ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਨਣ ਕਰਾਂਗਾ। ਗੇ੍ਯ੍ਯਮ - (ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ) ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਕਲਾਵਾਂ ਵਿਦਿਆਵਾਂ, ਵਿਸ਼ੇ ਪਦਾਰਥ ਸਾਰੇ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਜਿੰਨਾ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਾਣਾਂਗੇ, ਓਨਾ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹੇਗਾ। ਨਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਮਿਟੇਗਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਠੀਕ ਜਾਣਨਾ ਅਸਲ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ। ੦ ਯਤ੍ ਗ੍ਯਾਤ੍ਵਾ ਅਮ੍ਰਤਮ੍ ਅਸ਼੍ - ਨੁਤੇ - ਉਸ ਗੇ੍ਯਮ੍ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਨਾਲ ਅਮਰਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਤੱਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਪਿੱਛੋਂ ਬਾਕੀ ਹੋਰ ਸਭ ਜਾਣਨਾ ਕਰਨਾ ਪਾਉਣਾ ਕੁਝ ਵੀ ਬਾਕੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਆਪਣਾ ਆਪ ਖੁਦ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਮਰ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਮਰਨਸ਼ੀਲ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਰੱਖਣ ਕਾਰਨ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੀ ਜਨਮ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਭੁੱਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਿਟ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪਹਿਚਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨੁ ਆਦਿ ਮਤ੍ - ਉਸ ਤੋਂ ਅਨੁਆਦਿਮਤ੍ ਸੰਸਾਰ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ - ਬ੍ਰਹਮ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਮ੍ ਬ੍ਰਹਮ - ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਜੋ ਨਿਰਵੈਰ ਵਿਆਪਕ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਇਸ ਤੋਂ ਵਧ ਕੇ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਨ ਸਤ੍ ਤਤ੍ ਨ ਅਸਤ੍ ਉਚ੍ਯਤੇ - ਇਸ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾ ਸਤ੍ ਨਾ ਅਸਤ੍ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ। ਕਾਰਣ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਅਸਤ੍ ਦੀ ਭਾਵਨਾ (ਸੱਤਾ) ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਤ੍ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਸਤ੍ ਨਹੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਕਦੇ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਅਸਤ੍ ਵੀ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਕਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਤੱਤਵ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਨੌਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਉਨੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਭੂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਮਰ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਅਕਾਲ ਦੈਵੀ ਵਿਕਾਰ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਮੌਤ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ, ਆਪ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਤਿ ਤੇ ਅਸਤਿ ਵੀ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਜੀਵ ਤੇ ਅਜੀਵ। ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ

ਵਿੱਚ ਸਰਬ-ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸਾਰੇ ਖੰਡਣ ਤੇ ਝਗੜੇ ਓਸ ਵਿੱਚ ਸਮਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਹੋਂਦ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿੱਚ, ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੋਣਾ ਅਤੇ ਮਾਨਵ ਦਾ ਮਰ ਜਾਣਾ, ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਤਬਦੀਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪਹਿਲੂ ਜੋ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ, ਉਹ ਸਤਿ ਹੈ, ਅਤੇ ਓਸ ਦਾ ਵਿਖਾਈ ਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪਹਿਲੂ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਅਲੋਪ ਹਨ, ਉਹ ਅਸਤਿ ਹੈ। ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਤੱਖ ਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵੱਸਥਾ ਉਸ 'ਤੇ ਲਾਗੂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਪਾਕ ਪਵਿੱਤਰ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਦੇਵਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ਤਾ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਪੂਰਣ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਬੋਧ ਨਿਰਵਿੱਕਲਪ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦਾ ਅੰਤਰ ਬੋਧ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਮਿਲ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਨ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਹੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸਤਿ ਤੇ ਅਸਤਿ ਦੇ ਨਾਲ ਜੁੜੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜੀਵ ਤੇ ਅਜੀਵ, ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਅਵਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਹ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦਾ ਕਥਨ ੦ "ਅਖੰਡ ਬ੍ਰਹਮ ਅਵੱਸਥਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੇਵਲ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਕੀ ਪਿੱਛੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ? ਸਿਰਫ਼ ਸਮੁੱਚੀ ਚੁੱਪ ਸਮਾਧੀ। ਪੁਰਸ਼ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਅ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨਤਾ - ਜੋ ਵੀ ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਆਨੰਦ, ਭਗਵਾਨਤਾ ਅਤੇ ਸਵੱਰਗੀ ਸੁੱਖ ਹੀ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਏਥੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਉਸ ਲੂਣ ਦੀ ਬਣੀ ਗੁਡੀਆ ਵਰਗੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਕੇਵਲ ਸਾਗਰ ਦੇ ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਨਹਾ ਕੇ ਵੀ ਬਚਣ ਤੋਂ ਅਸਮੱਰਥ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।" ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਸਵੱਰਗੀ ਆਨੰਦ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਇਸਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਇੰਜ ਹੈ :-

✪ ✪ ✪

13.13 ਸ਼ਲੋਕ :

सर्वत: पाणि-पादम् तत्, सर्वत: अक्षि-शिर: मुखम्। सर्वत: श्रुति-मद् लोके, सर्वम् आ-वृत्-य तिष्ठ-ति॥

ਸਰ੍ਵਤਹ ਪਾਣਿ ਪਾਦਮ੍ ਤਤ੍, ਸਰ੍ਵਤਹ ਅਕ੍ਸ਼ਿਸ਼ਿਰਹ ਮੁਖਮ੍।
ਸਰ੍ਵਤਹ ਸ਼੍ਰੁਤਿ ਮਦ੍ ਲੋਕੇ, ਸਰ੍ਵਮ੍ ਆਵ੍ਰਤ੍ਯ ਤਿ੍ਸ਼ਟ੍ਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰ੍ਵਤਹ : ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ। ਪਾਣਿਪਾਦਮ੍ : ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਨਾਲ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਸਰ੍ਵਤਹ : ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ। ਅਕਸ਼ਿ ਸ਼ਿਰਹ ਮੁਖਮ੍ : ਅੱਖਾਂ ਸਿਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਦੇ ਨਾਲ। ਸਰ੍ਵਤਹ : ਹਰ ਥਾਂ 'ਤੇ। ਸ਼੍ਰਤਿਮਦ੍ : ਕੰਨਾਂ ਦੇ ਨਾਲ। ਲੋਕੇ : ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿੱਚ। ਸਰ੍ਵਮ੍ : ਸਾਰੇ। ਆਵ੍ਰਤ੍ਯ : ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ। ਤਿਸ਼ਟ੍ਤਿ : ਹੋਂਦ ਰੱਖਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜੋ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਵੱਲ ਹੈ। ਉਹ ਹੱਥਾਂ ਪੈਰਾਂ ਵਾਲਾ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਖਾਂ ਸਿਰ ਤੇ ਮੂੰਹ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਾਰੇ ਪਾਸਿਆਂ ਨੂੰ ਸੁਣਨ ਵਾਲੇ ਕੰਨਾਂ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇ ਕੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰ੍ਵਤਹ ਪਾਣਿ ਪਾਦਮ੍ ਤਤ੍ - ਜਿਵੇਂ ਸਿਆਹੀ ਵਿੱਚ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਵਿਦਮਾਨ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਲੇਖਕ ਸਿਆਹੀ ਨਾਲ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਲਿਪੀਆਂ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸੋਨੇ ਵਿੱਚ ਹਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਸੁਨਿਆਰ ਦੀ ਕਲਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਗਹਿਣੇ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਹਨ। ਭਗਤ - ਆਪਣੀ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਅਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹਰ ਥਾਂ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਹੱਥ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਭਗਤਾਂ ਤੋਂ ਹਰ ਚੀਜ਼ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਦ ਵੀ ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਕੋਈ ਭਗਤ ਪੁਕਾਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨਾਲ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ ਆਪਣੇ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਣ ਵਿੱਚ ਚੰਦਨ ਲਾ ਕੇ ਫ਼ੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿੱਥੇ ਭਗਤ ਇੰਜ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਨ ਮੌਜੂਦ ਹਨ। ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਲੱਖਾਂ ਭਗਤ ਇਕੋ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਦੀ ਚਰਨ ਬੰਦਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਥੇ ਉੱਨੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਚਰਨ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਰ੍ਵਤ ਅਕਸ਼ਿਸ਼ਰਿ ਮੁਖਮ੍ - ਭਗਤ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਜਿੱਥੇ ਦੀਪਕ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਆਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਨੇਤ੍ਰ ਹਨ। ਭਗਤ ਜਿੱਥੇ ਸਰੀਰ ਜਾਂ ਮਨ ਤੋਂ ਨੱਚਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਉਸ ਦਾ ਨਾਚ ਦੇਖ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਭਗਵਾਨ ਹਰ ਥਾਂ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਵਾਨ ਓਝਲ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਭਗਤ - ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਮੱਥੇ 'ਤੇ ਚੰਦਨ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੇ, ਫ਼ੁੱਲ ਚੜ੍ਹਾਉਣਾ ਚਾਹੇ - ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਮਸਤਕ ਮਿਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤ - ਜਿੱਥੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਨੂੰ ਭੋਗ ਲਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਥੇ ਭਗਵਾਨ ਹਾਜ਼ਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਰ੍ਵਤਹ ਸ਼੍ਰਤਿ ਮਦ੍ ਲੋਕੇ - ਭਗਤ ਜਿੱਥੇ ਜਿੱਥੇ ਬੋਲ ਕੇ ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦੇ ਜਾਂ ਮਨ ਵਿੱਚ ਹੌਲੇ-2 ਪ੍ਰਾਰਥਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਉਥੇ ਉਥੇ ਹੀ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਕੰਨਾਂ ਨਾਲ ਸੁਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਵਾਨ ਦੇ ਅਣਗਿਣਤ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਹਮੇਸ਼ਾ ਭਗਤਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਪਾਸੇ ਹਰ ਸਮੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਨੰਨਤ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ, ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਤੇ ਏਸ਼ਵਰ੍ਯ ਹਨ, ਹਰ ਥਾਂ ਅਨਨੰਤ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵਸਤੂ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਸਮੇਂ ਮੌਜੂਦ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਸਰ੍ਵਮ੍ ਆਵ੍ਰਤ੍ਯ ਤਿਸ਼ਟ੍ਤਿ ਪਦ ਵਿੱਚ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਪੂਰਵਕ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਕ ਦਰਿਆ ਦਾ ਅਰਥ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਮੁੰਦਰ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰੀ ਲੱਛਣ ਹੋਣ, ਤੇ ਸਮੁੰਦਰ ਵਾਂਗ ਹੀ ਬਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਇਸ ਦੀ ਝਲਕ ਅਤੇ ਨਜ਼ਾਰਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਕਿ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੀਵ ਆਪਣੇ ਆਪਣੇ ਵਿਅਕਤੀਗਤ ਅਵੱਸਥਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਜਗਤ ਦੇ ਸੱਚਮੁੱਚ ਹਿੱਸੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਘੇਰੇ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਕੁੱਝ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੱਕ ਅਣੂ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸੁਤੰਤਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹੋ ਸਰਬ ਉੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੱਲੋਂ ਅਣਗਿਣਤ ਕਾਰਜ ਸੰਪੰਨ ਕੀਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਜਦ ਤੱਕ ਮੇਰੇ ਵਿੱਚ ਅਹੰਕਾਰ ਵਾਦ ਦਾ ਮਾੜਾ ਮੋਟਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹੈ, ਮੈਂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਏਸ ਜਗਤ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਤੇ ਇਸ ਵਿਚਲੇ ਸਾਰੇ ਜੀਵਾਂ ਦਾ ਮਾਲਕ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ।"

✪ ✪ ✪

13.14 ਸ਼ਲੋਕ :

सर्व-इन्द्रिय-गुण-आ-भासम्, सर्व-इन्द्रिय-वि-वर्जितम्। आ-सक्तम् सर्व-भृत् च एव, निर्-गुणम् गुण-भोक्तृ च॥

ਸਰ੍ਵ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਗੁਣ ਆ ਭਾਸਮ੍, ਸਰ੍ਵ ਇੰਦ੍ਰਿਯਾ ਵਿਵਰ੍ਜਿਤਮ੍।
ਅਸਕ੍ਤਮ੍ ਸਰ੍ਵ ਭ੍ਰਤ੍ ਚ ਏਵ, ਨਿਰ੍ ਗੁਣਮ੍ ਗੁਣ ਭੋਕ੍ਤ੍ਰ ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਰ੍ਵ ਇੰਦ੍ਰਿਯ ਗੁਣ ਆ ਭਾਸਮ੍ : ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਨਾਲ ਚਮਕ ਪੈਦਾ ਹੋਣੀ। ਸਰ੍ਵ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿਵਰ੍ਜਿਤਮ੍ : ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਰੋਕਥਾਮ ਲਈ। ਅਸਕ੍ਤਮ੍ : ਜਿਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਸਰ੍ਵ ਭ੍ਰਤ੍ : ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਹਮਾਇਤ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਨਿਰ੍ਗੁਣਮ੍ : ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਵਾਂਝਾ ਰਹਿਣਾ। ਗੁਣ ਭੋਕ੍ਤ੍ਰ : ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਤਜਰੱਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਸਮੁੱਚੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸਾਰੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਨਿਰਪੇਖ ਪੂਰਣ ਅਸੀਮ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਸਹਾਰਾ ਦੇਣ ਵਾਲਾ, ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ, ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਰ੍ਵ ਇੰਦ੍ਰਯ ਗੁਣਆ ਭਾਸਮ੍ - ਸਰ੍ਵ ਇੰਦ੍ਰਯ ਵਿ ਵਰ੍ਜਿਤਮ੍ - ੦ ਪਹਿਲਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕਾਂ ਕਾਰਜ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਹੱਤਵ, ਮਹੱਤਵ ਦਾ ਕਾਰਜ ਅਹੰਕਾਰ, ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪੰਚ ਮਹਾਭੂਤ, ਪੰਚ ਮਹਾ ਭੂਤ ਦਾ ਕਾਰਜ ਮਨ ਅਥਵਾ ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਦਸ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਕਾਰਜ ਪੰਜ ਵਿਸ਼ੇ - ਇਹ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੰਮ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਨਾਲ ਅਤੀਤ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਾਵੇਂ ਸਗੁਣ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਵੇ। ਉਹ ਭਾਵੇਂ ਸਗੁਣ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਿਰਗੁਣ, ਸਾਕਾਰ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਨਿਰਾਕਾਰ, ਸਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਤੀਤ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਵਤਾਰ ਲੈਂਦੇ ਸਮੇਂ ਭਗਵਾਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਕੰਨਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ - ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ , ਚਮੜੀ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਭਗਤਾਂ ਦਾ ਆਲਿੰਗਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਨੇਤ੍ਰ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ - ਸਭ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਰਸਨਾ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਭਗਤਾਂ ਵਿੱਚ ਅਰਪਿਤ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦ ਦਾ ਭੋਗ ਲਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਰਸ਼ ਆਦਿ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਵਾਣੀ ਰਹਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਉਹ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਪੁਕਾਰ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਹੱਥ ਰਹਿਤਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਭਗਵਾਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਕੰਮ ਆਪ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਭਗਵਾਨ ਦਾ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਆਪਣਾ ਪਨ ਹੈ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਨਾਲ ਆਸਕ੍ਤਿ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਦੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਹੋਵੇ ਆਕਾਸ਼ ਹੋਵੇ, ਪਾਤਾਲ ਹੋਵੇ, ਸਮੁੰਦਰ ਜਾਂ ਪਰਬਤ ਹਰ ਥਾਂ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਭਗਵਾਨ ਅਸਕ੍ਤਕਮ ਸਰ੍ਵਭ੍ਰਤ੍ ਚ ਏਵ - ਪਦਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਨਿਰ੍ਗੁਣਮ੍ ਗੁਣ ਭੋਕ੍ਤ੍ਰ - ਚ = ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਪੂਰਣ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸੰਪੂਰਣ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਭੋਗਤਾ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ - ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਗਵਾਨ ਆਪਣੇ ਭਗਤਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇਖ ਖੁਸ਼ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਭੋਗਤਾ ਆਪ ਭਗਵਾਨ ਬਣਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਦੋਂ ਸੂਰਜ ਚਮਕਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿਚਲੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਅਸੀਂ ਅਸਲੀ ਝਲਕ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਇਹ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੇ, ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਰੰਗਾਂ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਉਸ ਨੂੰ ਪਰਿਭਾਸ਼ਤ ਕਰਨ ਉੱਪਰ ਨਿਰਭਰ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰੂਪ ਤੇ ਰੰਗ ਧਾਰਨ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਨਾ ਕੋਈ ਰੂਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਰੰਗ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਪਰਿਵਰਤਨਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਚੇਤਨਾ - ਜੋ ਆਤਮਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰਾਤਮਕ ਸਰੂਪ ਹੈ - ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਚੇਤਨਾ - ਇੰਦ੍ਰੀਆ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਵੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪੂਰਣ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਨੂੰ ਚਿੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਹਰ ਚੀਜ਼, ਭਾਵੇਂ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਹੈ ਜਾਂ ਸੰਵੇਦਨ ਹੀਣ ਹੈ, ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਸਿਨੇਮਾ ਦੀ ਸਕਰੀਣ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਤਸਵੀਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਤਸਵੀਰ ਨਾ ਸਕਰੀਣ ਤੋਂ ਰੰਗ ਰੂਪ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਸਿਨੇਮੇ ਦੀ ਸਕਰੀਣ ਤਸਵੀਰ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਤਸਵੀਰ ਨੂੰ ਅਸਲੀ ਰੰਗ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਗੁਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਰੰਗ ਰੂਪ ਲੱਛਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਨ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗੁਣਾਂ ਪ੍ਰਤਿ ਚੇਤਨਾ ਤਾਂ ਹੀ ਸੰਭਵ ਹੈ, ਜੇਕਰ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਪਿਛੋਕੜ ਦੀ ਸਮਝ ਹੋਵੇ। ਕਿਉਂਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਹੀ ਚੇਤਨਾ ਹੈ। ੦ ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ੦ "ਦੋਵੇਂ ਪਹਿਲੂ (ਰੂਪ ਅਤੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ) ਸਗੁਣ ਨਿਰਗੁਣ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਹੀ ਰੂਪ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਪੂਰਨ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਤਾਂ ਦੂਜੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਸ਼ਰਧਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ਅੱਗ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤਪਸ਼ ਨੂੰ, ਕਦੇ ਵੀ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਤੇ ਕਿਰਨਾਂ ਕਦੇ ਵੀ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਦੁੱਧ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਚਿੱਟਾ ਪਣ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕਦੇ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਇੱਕੋ ਹਨ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿ ਅਸੀਂ ਇੱਕ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੂਜੇ ਸੰਬੰਧੀ ਵਿਚਾਰ ਕਰੀਏ।"

✪ ✪ ✪

13.15 ਸ਼ਲੋਕ :

बहि: अन्त: च भूतानाम्, अ-चरम् चरम् एव च। सूक्ष्म-त्वात् तत् अ-वि-ज्ञा-यम्, दूर-स्थम् च अन्तिके च तत्॥

ਬਹਿਹ ਅੰਤਹ ਚ, ਭੂਤਾਨਾਮ੍, ਅਚਰਮ੍ ਚਰਮ੍ ਏਵ ਚ।
ਸੂਕ੍ਸ਼ਮ ਤਵਾਤ੍ ਤਤ੍ ਅਵਿਗ੍ਯਾਯਮ੍, ਦੂਰ ਸ੍ਥਮ੍ ਚ ਅੰਤਿਕੇ ਚ ਤਤ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦਾਰਥ :- ਬਹਿਹ : ਬਿਨਾਂ। ਅੰਤਹ : ਵਿਚਕਾਰ, ਵਿੱਚ ਹੋਣਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੂਤਾਨਾਮ੍ : ਜੀਵਾਂ ਦਾ। ਅਚਰਮ੍ : ਜੋ ਗਤੀਹੀਣ ਹੈ। ਚਰਮ੍ : ਗਤੀਸ਼ੀਲ। ਏਵ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਸੂਕ੍ਸ਼ਮ੍ ਤਵਾਤ੍ : ਸਪੱਸ਼ਟਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਅਵਿਗ੍ਯਾਯਮ੍ : ਜੋ ਜਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੂਰ ਸ੍ਥਮ੍ : ਬਹੁਤ ਦੂਰ। ਚ : ਅਤੇ। ਅੰਤਿਕੇ : ਨੇੜੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਤ੍ : ਉਹ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਅੰਦਰ ਪੂਰਾ ਹੈ। ਚਰ ਅਚਰ (ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਗਤੀਹੀਣ) ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਸੂਖ਼ਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਜਾਣਨ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਦੂਰ ਸਥਿਤ ਵੀ ਹੈ, ਨੇੜੇ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਬਹਿਹ ਅੰਤਹ ਚ ਭੂਤਾਨਾਮ੍ ਅਦਰਮ੍ ਚਰਮ੍ ਏਵ ਚ = (ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਗ੍ਯੇਯ ਤੱਤਵ ਦਾ ਸਮੁੱਚਾ

ਸਾਰ ਹੈ।) ੦ ਜਿਵੇਂ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਵੱਡੇ-2 ਟੁਕੜਿਆਂ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਟੁਕੜਿਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਅੰਦਰ ਵੀ ਜਲ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਆਪ ਖੁਦ ਵੀ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਬਣੇ ਹੋਏ ਟੁਕੜੇ ਵੀ ਜਲ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਪੂਰਣ ਚਰ ਅਚਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਬਾਹਰ ਤੇ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਸਿਵਾਏ ਦੂਜਾ ਕੋਈ ਤੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। (ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਗੀਤਾ ਸ਼ਲੋਕ 7.19, 9.19) ੦ ਦੂਰ ਸਥਮ੍ ਚ ਅੰਤਿਕੇ ਚ ਤਤ੍ - ਕਿਸੇ ਵਸਤੂ ਦਾ ਦੂਰ ਅਤੇ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ ਤਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। 1. ਦੇਸ਼-ਕ੍ਰਿਤ ਦੇ 2. ਕਾਲ ਕ੍ਰਿਤ 3. ਵਸਤੂ ਕ੍ਰਿਤ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਤਿੰਨ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਆਂ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਤੇ ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਦੂਰ ਤੋਂ ਦੂਰ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਵੀ ਇਹ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਹਰ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਹਰ ਵਸਤੂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੂਰ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੁੱਖ ਭੋਗਾਂ ਵਿੱਚ ਮਸਤ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੇੜੇ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੰਸਾਰਕ ਭੋਗ ਤਿਆਗ ਦਿੱਤੇ ਹਨ ਤੇ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਨਿਤ੍ਯੋਗ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੂਕਸ਼ਮ ਤ੍ਵਾਤ ਤਤ੍ ਅਵਿਗ੍ਯਾਯਮ੍ : ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਖ਼ਮ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦਾ ਵਿਸ਼ਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਏਸੇ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਦੀ ਪਕੜ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਨਹੀਂ ਆ ਸਕਦੇ, ਪਰ ਓਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਣੂ ਰੂਪ ਅਤਿ ਸੂਖ਼ਮ ਹੋਣ ਨਾਲ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਉਹ ਹੈ, ਪਰ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਦੇਖਣ ਤੋਂ ਅਸਮ੍ਰਥ ਹੈ। ਉਹ ਜਲ ਪਰਮਾਣੂ ਰੂਪ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸਥੂਲ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬੂੰਦ ਓਅਲੇ ਆਦਿ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਤਿ ਸੂਖਮ ਹੋਣ ਕਾਰਨ - ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਮਨ, ਬੁੱਧੀ ਆਦਿ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਨਣ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਗੀਤਾ ਸ਼ਬਦ ਅਨਪੜ੍ਹ ਲਈ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ। ਪੜ੍ਹੇ ਲਿਖੇ ਲਈ ਸਾਰਥਕ ਸ਼ਬਦ ਹੈ। ਅਧਿਐਨ ਕਰਤਾ, ਗੀਤਾ ਸ਼ਬਦ ਦਾ ਧਾਤੂ ਲੱਭਦਾ ਹੈ। ਵਿਦਵਾਨ ਗੀਤਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਦੀ ਅਭਿਲਾਸ਼ਾ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਗੀਤਾ ਦਾ ਮੰਥਣ ਕਰਕੇ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਤਲਾਸ਼ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦੇ। ਉਸ ਲਈ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਗ੍ਯੇਯ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਦੇਖੋ (13.12, 13.17) ਅਤੇ ਅਵਿਗ੍ਯੇਯ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਆਪ ਖੁਦ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ, ਇਸ ਲਈ ਅਵਿਗ੍ਯੇਯ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਹਮੇਸ਼ਾ ਪਰਿਪੂਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਮਾਨਤਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਮਿਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸੰਸਕਾਰੀ ਮਾਨਤਾਵਾਂ, "ਮੈਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹਾਂ" ਮੈਂ ਸਾਧੂ ਹਾਂ (ਜੋ ਕਿ ਅਵਾਸਤਵਿਕ ਹੈ) ਨੂੰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਮਿਟਾ ਸਕਦਾ। ੦ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪਰਪਕਤਾ ਪੂਰਣ ਹਨ। ਅਜਿਹਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ ਪੂਰਵਕ ਮੰਨ ਲੈਣ ਨਾਲ ਇਹ ਮਾਨਤਾ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ, ਪਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ, ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੋਂ ਪਰੇ, ਜੋ ਅਤਿਅੰਤ ਸੂਖ਼ਮ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ ਚੇਤਨਾ ਕਿਵੇਂ ਅਵੰਡ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਕੁੱਝ ਕੁ ਮੁਸਕਾਨਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਸਮਝਯੋਗ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਜੇ ਇੱਕ ਬਰਫ਼ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਟੁਕੜੇ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਬਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ, ਪਾਣੀ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੀ ਤੇ ਬਾਹਰ ਵੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਅਵੰਡ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਅੰਦਰ ਵੀ ਅਤੇ ਰੂਪ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਚੀਜ਼ਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਜਦੋਂ ਵੇਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਅਵੰਡ ਤੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੂਪਾਂ ਦੀਆਂ ਸਥਿਤ ਵਸਤਾਂ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਸਤਹ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਕੁੱਝ ਹਿਲਜੁਲ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਾਰੀ ਇਕਾਂਤਮਈ ਸਥਿਤੀ ਧੁਰ ਹੇਠਾਂ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ, ਤਾਂ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਉਹ ਸਭ ਗਤੀਹੀਣ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਦਾ ਪਾਣੀ ਭਾਫ਼ ਵਿੱਚ ਬਦਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪਾਣੀ ਵਿਖਾਈ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਕੇਵਲ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਬੌਧਿਕਤਾ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰੇ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਸਾਫ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਲਈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਸਵੱਰਗ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਪਰ ਜੋ ਗਿਆਨੀ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ ਤੋਂ ਨੇੜੇ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਤਾਂ ਅੰਤਰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। "ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ ਦੇ ਲੱਛਣ ਉਸ ਵੇਲੇ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਸਮਾਧੀ ਤੇ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੋ ਕੇ ਕੋਈ ਆਪਣਾ ਆਪ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸਾਰੇ ਜੀਵ ਅਤੇ ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ, ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਬਹੁ ਭਾਂਤੀ ਸਰੂਪ ਵਿਖਾਈ ਦੇਣ ਲੱਗਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੁਹਾਡੇ ਵਿੱਚ ਅਹੰਕਾਰਵਾਦ ਹੈ ਤਾਂ ਕੋਈ ਹੋਰ ਰਸਤਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਵੇਖੋ। ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ - ਜੋ ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਧਾਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਜੀਵ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਵੀ ਮਨ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਸਰੀਰ ਮਨ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਤਾਂ ਪਰਛਾਈਂ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਿਖਾਈ ਦੇ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਈਸ਼ਵਰ ਤੇ ਸਗੁਣ, ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਐਨਾ ਹੀ ਅਸਲੀ ਹੈ, ਜਿੰਨਾ ਕਿ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ।" ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦

✪ ✪ ✪

13.16 ਸ਼ਲੋਕ :

अ-वि-भज्-तम् च भू-तेषु, वि-भज्-तम् इव च स्था-तम्। भू-त-भर्तृ च तत् ज्ञा-यम्, ग्रसिष्णु प्र-भविष्णु च॥

ਅਵਿ ਭਜ੍ਤਮ੍ ਚ ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਵਿਭਜ੍ ਤਮ੍ ਇਵ ਚ ਸ੍ਥਾਤਮ੍।

ਭੂਤ ਭਰ੍ਤ੍ਰ ਚ ਤਤ੍ ਗ੍ਯਾਯਮ੍, ਗ੍ਰਸਿਸ਼੍ਣੁ ਪ੍ਰਭਵਿਸ਼੍ਣੁ ਚ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਵਿਭਜ੍ਤਮ੍ : ਜੋ ਵੰਡਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ। ਚ : ਅਤੇ। ਭੂਤੇਸ਼ੁ : ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ। ਵਿਭਜ੍ਤਮ੍ : ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ। ਇਵ : ਜਿਵੇਂ ਜੇ। ਚ : ਅਤੇ। ਸਥਾਤਮ੍ : ਸਥਾਪਿਤ ਹੋਇਆ। ਭੂਤ ਭਰ੍ਤ : ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਹਮਾਇਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਗਯਾਮ੍ : ਜਾਣਨ ਯੋਗ। ਗ੍ਰਿਸਿਸ਼੍ਣੁ : ਨਿਗਲ ਜਾਣਾ, ਬਰਬਾਦ ਕਰਨਾ। ਪ੍ਰਭਵਿਸ਼੍ਣੁ : ਸ਼ਕਤੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨੀ। ਚ : ਅਤੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਅਵੰਡ ਹੈ ਪਰ ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਤੇ ਬਰਬਾਦੀ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਰਚਨ ਵਾਲਾ ਵੀ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਵਿ ਭਜ੍ਤਮ੍ ਚ ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਵਿਭਜ੍ਤਮ੍ ਇਵਚ ਸ੍ਥਾ - ਤਮ੍ - ਇਸ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਵਿੱਚ ਦੇਖਣ, ਸੁਣਨ, ਤੇ ਸਮਝਣ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਥਾਵਰੇ ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਖੁਦ ਵਿਭਾਗ ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਅਣਵੰਡੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਵੰਡ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਘਟ ਮੱਠ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਘਟਾ ਕਾਸ਼ ਮਠਾ ਕਾਸ਼ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੈ। ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਉਪਾਧੀ ਨਾਲ ਵੱਖ ਵੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੀ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਭੂਤ ਭਰ੍ਤ੍ਰ ਚ ਤਤ੍ ਗ੍ਯਾ ਯਮ੍ ਗ੍ਰਸਿਸ਼੍ਣੁ ਚ - 13.02 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ 'ਵਿਧਿ' ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਜਿਸ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਦੀ ਗੱਲ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ, ਉਸੇ ਦਾ ਏਥੇ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਣੂ, ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਇੱਕੋ ਹੀ ਹੈ। ਉਹ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰਜੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਬ੍ਰਹਮਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਬਣਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਤੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਨਾਲ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਰੂਪ ਤੋਂ ਸਭ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ ੦ ਤਮੋਗੁਣਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ੦ ਇੱਕ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪੈਦਾ, ਪਾਲਣ ਤੇ ਸੰਹਾਰ ਕਰਨ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵਿਸ਼ਨੂੰ ਤੇ ਸ਼ਿਵ ਨਾਂ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਵੱਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਆਕਾਸ਼ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਸਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਪਰ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅਨੇਕਾਂ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਅਸਲੀਅਤ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜਦੋਂ ਅਣਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਫੈਲਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂਕਿ ਇਹ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵੰਡਿਆ ਹੋਵੇ। ਅਜਿਹੀ ਸਥਿਤੀ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਬਾਕੀ ਦੇ ਚਾਰ ਤੱਤਾਂ ਲਈ ਵੱਡਾ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਲਈ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡੀ-ਚੇਤਨਾ ਵਜੋਂ ਸਹਾਰਾ ਹੈ। ਪਰਲੋਯ ਸਮੇਂ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਮੁੜ ਕੇ ਫਿਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਉਪਜ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਬਾਹਰੀ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਲਹਿਰਾਂ ਉੱਠਦੀਆਂ ਹਨ, ਠਹਿਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ, ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਹੀ ਇਹ ਸਭ ਕੁੱਝ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਪ੍ਰਤੱਖ ਵਸਤਾਂ ਤੇ ਜੀਵ ਸਪੱਸ਼ਟ ਪ੍ਰਤੱਖ ਅਤੇ ਗੁਪਤ ਹਨ ਤੇ ਜੋ ਵੀ ਹਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਵਿੱਚ ਹਨ। "ਇੱਕ ਰਿਸ਼ੀ ਨੇ ਸਾਫ ਅਸਮਾਨ ਉੱਪਰ ਅਚਾਨਕ ਬੱਦਲ ਵੇਖੇ ਤੇ ਫੇਰ ਵੇਖਿਆ ਕਿ ਇਹ ਬੱਦਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਇੰਜ ਸਭ ਹਵਾ ਦੇ ਚੱਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਉਹ ਮਸਤੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਲੱਗਾ। ਉਸ ਨੇ ਉੱਚੀ ਉੱਚੀ ਆਖਿਆ, 'ਬ੍ਰਹਮ ਸਾਫ਼ ਅਸਮਾਨ ਵਾਂਗ ਅਣਗਿਣਤ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਸਮਾਨ 'ਤੇ ਬੱਦਲ ਛਾਏ ਤਾਂ ਇਹ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਕਾਇਨਾਤ ਪਹਿਲੇ ਵਰਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦੋਂ ਬੱਦਲ ਅਲੋਪ ਹੋ ਗਏ ਤਾਂ ਇਹ ਪਿੱਛੋਂ ਵਰਗੀ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।" ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦

✪ ✪ ✪

13.17 ਸ਼ਲੋਕ :

ज्योतिष्-आम् अपि तत् ज्योतिः, तमसः परम् उच्-य-ते। ज्ञा-नम् ज्ञा-यम् ज्ञान-गम्यम्, हृदि सर्वस्य वि-स्था-तम्॥

ਜ੍ਯੋਤਿਸ਼੍ ਆਮ੍ ਅਪਿ ਤਤ੍ ਜ੍ਯੋਤਿਹ, ਤਮਸਹ ਪਰਮ੍ ਉਚਮ੍ਯਤੇ।

ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਯਮ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਗਮ੍ਯਮ੍, ਹਰ੍ਦਿ ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਵਿ ਸ੍ਥਾ ਤਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਜ੍ਯੋਤਿਸ਼੍ਆਮ੍ : ਰੌਸ਼ਨੀਆਂ ਦੀ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਤਤ੍ : ਉਹ। ਜ੍ਯੋਤਿਹ : ਰੌਸ਼ਨੀ। ਤਮਸਹ : ਹਨੇਰੇ ਤੋਂ। ਪਰਮ੍ : ਪਰੇ। ਉਚ੍ਮ੍ਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ : ਬੁੱਧੀ ਗਿਆਨ। ਗ੍ਯ੍ਾਯਮ੍ : ਗਿਆਨ ਜੋ ਅਜੇ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਗਮ੍ਯਮ੍ : ਗਿਆਨ ਦਾ ਮੰਤਵ। ਹਰ੍ਦਿ : ਹਰ ਦਿਲ ਵਿੱਚ। ਸਰ੍ਵ੍ਸ੍ਯ : ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ। ਵਿਸ੍ਥਾਤਮ੍ : ਬੈਠਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਜਯੋਤੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਜਯੋਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਅਗਿਆਨ ਰੂਪੀ ਅੰਧਕਾਰ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਗ੍ਯੇਯ ਅਥਵਾ ਗਿਆਨ ਗਮ੍ਯਮ੍ ਸਭ ਕੁੱਝ ਉਹੋ ਹੀ ਹੈ ਅਤੇ ਇਹ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਜ੍ਯੋਤਿਸ਼੍ - ਆਮ੍ ਅਪਿਤਤ੍ ਜ੍ਯੋਤਿਹ - ਜੋਤੀ ਨਾਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਗਿਆਨ) ਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਚਾਨਣ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ - ਉਹ ਸਾਰੇ ਜੋਤੀ ਹਨ। ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥ - ਸੂਰਜ, ਚੰਦ੍ਰਮਾ, ਨਛੱਤਰ ਤਾਰੇ, ਅੱਗ ਆਦਿ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਭੌਤਿਕ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀ ਜੋਤੀ ਸੂਰਜ ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਆਦਿ ਹੈ। ੦ ਵਰਨਣਾਤਮਕ ਤੇ ਧੁੰਨੀ ਆਤਮਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਰ੍ਮ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸਰਦੀ ਗਰਮੀ, ਕੋਮਲ ਕਠੋਰ ਆਦਿ ਦਾ ਪਤਾ ਸਪੱਰਸ਼ ਕਰਨ ਨਾਲ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਪੱਰਸ਼ ਦੀ ਜੋਤੀ ਚਮੜੀ ਹੈ। ਰੰਗਾਂ (ਸਫੈਦ, ਨੀਲਾ, ਪੀਲਾ) ਦੇ ਰੂਪਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਅੱਖਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋਤੀ ਅੱਖਾਂ ਹਨ। ਖੱਟਾ ਮਿੱਠਾ ਨਮਕੀਨ ਆਦਿ ਰਸਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਜੀਭ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੋਤੀ ਜੀਭ ਹੈ। ਸੁਗੰਧ ਦੁਰਗੰਧ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨੱਕ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੀ ਜੋਤੀ ਨੱਕ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੋਂ ਪੰਜਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤਾਂ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਦ ਇਨ੍ਹਾਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਮਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਵਿਸ਼ੇ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੀ ਜੋਤੀ 'ਮਨ' ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭੀ ਜਦ ਤੱਕ ਬੁੱਧੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦੀ (ਬੁੱਧੀ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ) ਜਦ ਬੁੱਧੀ ਮਨ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਤੇ ਸਥਾਈ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਇੰਜ ਮਨ ਦੀ ਜੋਤੀ ਬੁੱਧੀ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਕਰਤੱਵ ਅਕਰਤੱਵ, ਸਤ੍ ਅਸਤ੍, ਨਿਤ੍ਯ ਅਨਿਤ੍ਯ ਦੇ ਅੰਤਰ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਜੇਕਰ ਕਰਤਾ (ਸਵੈ) ਉਸ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਨਹੀਂ ਦਿੰਦਾ, ਅਥਵਾ ਉਸ ਨੂੰ ਧਾਰਣ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਬੌਧਿਕ ਗਿਆਨ ਹੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਇਹ ਗਿਆਨ ਨਾ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਨਾ ਆਚਰਣ ਵਿੱਚ ਕੰਮ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਗੱਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਆਪਣੇ ਅੰਤਹਕਰਣ ਵਿੱਚ ਬੈਠ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦੀ। ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਜੋਤੀ ਸ੍ਵਯੰ (ਖੁਦ ਆਪ) ਹੈ। ਸ੍ਵਯੰ ਹੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੈ। ਸ੍ਵਯੰ ਵਿੱਚ ਗਿਆਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਵਯੰ ਦੀ ਜੋਤੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਵਯੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਆਪ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਆਪ ਹੀ ਗਿਆਨ ਹੈ। ਸ੍ਵਯੰ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਨ ਵਿੱਚ, ਮਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਜੋਤੀਆਂ ਦੀ ਜੋਤੀ, ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ - ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਕਤਾਰ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਪ੍ਰੀਖਿਆਰਥੀ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਬੈਠੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਿਛਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਵੇਖ ਸਕਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਹੰਮ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਆਪਣੇ ਅੱਗੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੇਖ (ਜਾਣ) ਸਕਦੇ ਹਨ, ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਹੰਮ੍ ਬੁੱਧੀਮਾਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਆਦਿ ਨੂੰ ਤਾਂ ਦੇਖ (ਜਾਣ) ਸਕਦੇ ਹਨ, ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਸੰਪੂਰਨ ਚਰ ਅਚਰ ਜਗਤ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਰਪੇਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ। (10.13, 10.55) ੦ ਤਮਸਹ ਪਰਮ੍ ਉਚਯਤੇ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਅਗਿਆਨ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਅਹੰਮ੍ - ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਤਾਂ ਗਿਆਨ ਤੇ ਅਗਿਆਨ ਦੋਵੇਂ ਆਉਂਦੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਪਰ ਜੋ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਪਰਮ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ - ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਆਉਣਾ ਸੰਭਵ ਹੀ ਨਹੀਂ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਹਨੇਰਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ੦ ਗ੍ਯ੍ਾਨਮ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਯਮ੍ ਗ੍ਯ੍ਾਨ ਗਮ੍ਯਮ੍ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਕਦੇ ਵੀ ਅਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਹੀ ਗਿਆਨ ਰੂਪ ਹੈ। ਉਸ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਮਿਲਦਾ

ਹੈ। ੦ ਗਿਆਨ ਜਾਂ ਗਿਆਨ ਸਰੂਪ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਵੀ ਗਿਆਨ (ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਜਿਹੇ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਕੇ ਅਜੇ ਵੀ ਜਾਣਨਾ ਬਾਕੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਯੋਗ ਕੇਵਲ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਜੇ ਅਸੀਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਾਂ - ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਜਾਣਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੀ। ਦੇਖੋ 15.15 ਸੰਪੂਰਣ ਵੇਦਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਮੈਂ ਹੀ ਹਾਂ।" ਏਸੇ ਲਈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਗ੍ਯ੍ਯ੍ਹ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਸ ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਅਸਤ੍ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ - ਉਸ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ੦ ਗ੍ਯ੍ਯਾਨ ਗਮ੍ਯ ੦ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਇਦਿ ਸਰ੍ਵਸ੍ਯ ਵਿਸ੍ਥਾ - ਤਮ੍ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿੱਚ ਨਿਤ੍ਯ ਨਿਰੰਤਰ ਵਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਹਰ ਥਾਂ, ਹਰ ਹਾਲ, ਹਰ ਕਾਲ, ਹਰ ਦੇਸ਼ ਵਿਅਕਤੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਗਿਆਨ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ 7 ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ 11 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਗਿਆਨ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗ੍ਯ੍ਯੇ - ਜੋ ਜਾਣਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਜਾਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸ਼ਲੋਕ ਨੰ: 12 ਤੋਂ 17 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਗਮ੍ਯਮ੍ - ਗਿਆਨ ਜੋ ਜਾਣਨ ਯੋਗ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਬ੍ਰਹਮ ਲੱਭ ਲੈਣਾ ਗਿਆਨ ਗਮ੍ਯਮ੍ ਹੈ। ਗ੍ਯ੍ਯੇ ਹੀ ਗਿਆਤ ਹੋ ਜਾਣ 'ਤੇ ਗਿਆਨ ਗਮ੍ਯਮ੍ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਸੂਰਜ ਅਤੇ ਸਿਤਾਰਿਆਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪਰਲੋ ਦੇ ਆਉਣ 'ਤੇ ਖੋ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਬੁੱਧੀ ਸਮਝ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ - ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ (ਬੁੱਧੀ) ਉਧਾਰ ਲਏ ਗੁਣ ਗਵਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ, ਆਤਮਾ ਕਦੇ ਵੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਨਹੀਂ ਗਵਾਉਂਦੀ। ਆਲਸੀ ਢਿੱਲੜ ਵਸਤੂਆਂ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰੀ ਗੁਣ ਭੌਤਿਕ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੇ, ਨਾ ਹੀ ਵਧੀਕੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੰਘਣੇ ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਨਾ ਆਪਣੇ ਕੱਪੜੇ ਅਤੇ ਨਾ ਚਿਹਰਾ ਵੇਖ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਹਨੇਰਾ ਆਪਣੀ ਸਵੈ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ਨਾ ਹੀ ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਸਵੈ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਪਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਸਵੈ ਜਾਗ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਆਤਮ ਗਵਾਹੀ ਹੈ। ਸੂਰਜ ਦੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਹਨੇਰਾ ਤਾਂ ਸਾਡੀਆਂ ਸਰੀਰਕ ਅੱਖਾਂ ਵੇਖਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਹੜੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਦਰਅਸਲ ਉਸ ਨਾਲ ਮਨ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਮਨ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਹੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ 'ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਵੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਤਾਂ ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਹੋਰ ਕਿਧਰੇ ਵੀ ਪਹਿਚਾਣ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਨੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਸਮਝ ਲਿਆ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਹੀ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਵਸਾ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਵੇਖਦਾ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

13.18 ਸ਼ਲੋਕ :

इति क्षेत्रम् तथा ज्ञानम्, ज्ञा-यम् च उक्तम् सम्-आस-तः। मद्-भज्-तः एतत् वि-ज्ञाय, मद्-भावाय उप-पद्-य-ते॥

ਇਤਿ ਕ੍ਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ ਤਥਾ ਗ੍ਯ੍ਯਾਨਮ੍, ਗ੍ਯ੍ਯਾਮ੍ ਚ ਉਕ੍ਤਮ੍ ਸਮ੍ਆਸ ਤਹ।
ਮਦ੍ ਭਜ੍ਤਹ ਏਤਤ੍ ਵਿਗ੍ਯ੍ਯਾਯ, ਮਦ੍ ਭਾਵਾਯ ਉਪ ਪਦ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ ਮੈਦਾਨ। ਤਥਾ : ਅਤੇ। ਗਯਾਨਮ੍ : ਗਿਆਨ, ਯੋਗ। ਚ : ਅਤੇ। ਉਕ੍ਤਮ੍ : ਬਿਆਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸਮ੍ਆਸਤਹ : ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ। ਮਦ੍ਭਜਤਹ : ਮੇਰੇ ਸ਼ਰਧਾਲੂ। ਏਤਤ੍ : ਇਹ। ਵਿਗ੍ਯ੍ਯਾਯ : ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ। ਮਦ੍ਭਾਵਾਯ : ਮੇਰੇ ਜੀਵਾਂ ਲਈ। ਉਪਦ੍ਯਤੇ : ਦਾਖਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਜੋ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਾਣ ਕੇ ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਮੇਰੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਮੇਰੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਇਤਿ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ ਤਥਾ ਗ੍ਯ੍ਯਾਨਮ੍ - ਗ੍ਯ੍ਯਾਯਮ੍ ਚ ਉਕਤ੍ਮ੍ ਸਮ੍ ਆਸ ਤਹ - ਏਸੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਛੇਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ 'ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ' ਹੈ। ਸਤਵੇਂ ਗਿਆਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਸਾਧਨ ਸਮੁਦਾਯ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਉਹ ਗਿਆਨ ਹੈ ਤੇ ਬਾਰ੍ਹਵੇਂ ਤੋਂ ਸਤਾਰਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ ਜਿਸ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ ਉਸ ਨੂੰ "ਗ੍ਯ੍ਯੇਯ" ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੈਂ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗਿਆਨ ਤੇ ਗ੍ਯ੍ਯੇਯ ਦਾ ਗਿਆਨ ਸੰਖੇਪ ਵਿੱਚ ਵਰਨਣ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ੦ ਮਦ੍ ਭਜ੍ ਤਹ ਏਤਤ੍ ਵਿਗ੍ਯ੍ਯਾਯ, ਮਦ੍ ਭਾਵਾਯ ਉਪਪਦ੍ ਯਤੇ - ਮੇਰਾ ਭਗਤ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਨੂੰ, ਸਾਧਨ ਸਮੁਦਾਯ ਰੂਪ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਅਤੇ ਗ੍ਯ੍ਯੇਯ ਤੱਤਵ ਨੂੰ (ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ) ਤੱਤਵ ਤੋਂ ਜਾਣ ਕੇ ਮੇਰੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਨੂੰ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲੈਣ ਨਾਲ 'ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਭਾਵ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦੇ ਨਾਲ ਅਭਿੰਨਤਾ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜਿਸ ਵਸਤੂ ਉੱਪਰ ਇੱਕ ਵਿਅਕਤੀ ਆਪਣਾ ਧਿਆਨ ਕੇਂਦਰਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਕੋਈ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਉਪਾਸਨਾ ਵਿੱਚ ਰੁਝਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਗਿਆਨ ਹੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਉੱਪਰ ਸਥਿਤ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਇਹੋ ਬੁੱਧੀ ਹੀ ਉਸ ਨੂੰ ਈਸ਼ਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਵਿਚਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡੁਬੋਇਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਨਾਲ ਹਮੇਸ਼ਾ ਹੀ ਵਿਚਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਅਸਲ ਗਿਆਨੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਉਪਰੰਤ ਉਹ ਇੱਕ ਬੱਚੇ ਵਰਗਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਬੱਚੇ ਦਾ ਆਪਣਾ ਕੋਈ ਨਿੱਜਤਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਬੱਚੇ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਦੈਵੀ-ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

13.19 ਸ਼ਲੋਕ :

प्र-कृतिम् पुरूषम् च एव, विद्-धि अन्-आदी उभौ अपि। वि-कारान् च गुणान् च एव, विद्-धि प्र-कृ-ति-सम्-भवान्॥

ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿਮ੍ ਪੁਰੂਸ਼ਮ੍ ਚ ਏਵ, ਵਿਦ੍ਧਿ ਅਨ੍ਆਦੀ ਓਭੌ ਅਪਿ।
ਵਿਕਾਰਾਨ੍ ਚ ਗੁਣਾਨ੍ ਚ ਏਵ, ਵਿਦ੍ਧਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿ ਸਮ੍ਭਵਾਨ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿਮ੍ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ। ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ : ਪੁਰਸ਼। ਚ : ਅਤੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਵਿਦ੍ਧਿ : ਦੋਵੇਂ। ਅਨ੍ਆਦੀ : ਜਿਸ ਦਾ ਆਰੰਭ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਓਭੋ ਅਪਿ : ਦੋਵੇਂ, ਭੀ। ਵਿਦ੍ਧਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿ : ਸਮ੍ਭਵਾਨ੍ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ – ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਤੂੰ ਅਨਾਦਿ ਜਾਣ, ਅਥਵਾ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੋਇਆ ਸਮਝ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਮ੍ ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ ਚ ਏਵ – ਪੁਰਸ਼ ਪਦ ਏਥੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ (ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ) ੦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ – ਦੋਵਾਂ ਨੂੰ ਅਨਾਦਿ ਕਹਿਣ ਦੇ ਅਰਥ ਹਨ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਇਹ ਜੀਵਾਤਮਾ (ਪੁਰਸ਼) ਅਨਾਦਿ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਅਨਾਦਿ ਹੈ – ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅਨਾਦਿਪਨ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ, ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਗਤ ਦੀ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਕਿਸੇ ਦਾ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਕਾਰਜ ਅਥਵਾ ਕਾਰਣ ਭਾਵ ਹੈ ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਇਸ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵੱਲ ਧਿਆਨ ਦਿਵਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਵਯ੍ਸ਼ਟਿ ਸਰੀਰ ਦਾ ਹੀ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ੍ ਪਦ ਰਾਹੀਂ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲੇ ਦਾ ਬੋਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਮਾਤ੍ਰ ਦਾ ਬੋਧ ਕਰਵਾਉਣ ਲਈ ਏਥੇ ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ ਪਦ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ੦ ਮਨੁੱਖ ਦੀ ਗ਼ਲਤੀ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਸ੍ਵੰਯ (ਖੁਦ) ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਇੱਕ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਪਰ ਦੋਵੇਂ ਵੱਖ ਵੱਖ ਹਨ। ੦ ਵਿਕਾਰਾਨ੍ ਚ ਗੁਣਾਨ੍ ਚ ਏਵ, ਵਿਦ੍ਧਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿ ਸਮ੍ ਭਵਾਨ੍ = ਇੱਛਾ ਦਵੇਸ਼ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਧ੍ਰਿਤਿ ਸੰਘਾਤ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੱਤਾਂ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਸਤੋ ਰਜੋ ਤਮੋ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੇ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਅਰਥ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਨਾ ਵਿਕਾਰ ਹਨ, ਨਾ ਗੁਣ ਹਨ। ੦ ਸਤਵੇਂ ਅਧਿਆਇ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਕਹੀ ਹੈ (7.12) ਤੇ ਏਕੇ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਹਿਲੇ ਮੱਤ ਅਨੁਸਾਰ ਭਗਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਭਗਵਾਨ ਨੇ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਤੇ ਗੁਣਮਈ ਮਾਯਾ ਤੋਂ ਤਰਨ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਸ਼ਰਣਗਤਿ ਦੱਸੀ ਹੈ। ਪਰ ਏਥੇ ਗਿਆਨ ਦਾ ਪ੍ਰਕਰਣ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਸਾਧਕ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਮੰਨ ਕੇ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਛੁਟਕਾਰਾ ਪਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿੱਚ ਦੋ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਵਜੂਦ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਏਸੇ ਅਸਲੀਅਤ, ਸਵੈ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਅਤੇ ਸਵੈ ਵਿਚਾਰ ਲਈ ਦੋ ਪੱਖ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੁੱਧ ਚੇਤਨਤਾ ਹੈ, ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਅਬਦਲ ਯਥਾਰਥ, ਬਦਲਣ ਯੋਗ ਅਤੇ ਸੁਧਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾ ਪੱਖ ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜਾ ਪੱਖ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਮੇਂ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾਰਜ, ਸਮੇਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਕਾਰਨ ਤੇ ਖਲਾਅ ਵਿਚ ਵੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਤਿੰਨ ਗੁਣ – ਸਤੋ ਰਜੋ ਤੇ ਤਮੋ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਅ ਬਦਲਦੇ ਰਹਿਣਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਾਯਾ ਵੀ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਸਤੂ ਸਾਰ ਅੰਤਰਮੁਖੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਆਦਿ ਤੇ ਅੰਤ ਸਮਾਂ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਅਨੁਸਾਰ : "ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਸ਼ਾਂਤ ਤੇ ਖਾਮੋਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਕਿਸੇ ਸਮੇਂ ਗੁਸੈਲਾ ਤੂਫ਼ਾਨੀ। ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ ਵੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਵੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿਰਿਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਸ ਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਾਇਆ ਅਖਵਾਉਂਦਾ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

13.20 ਸ਼ਲੋਕ :

कार्य-कारण-कर्तृ-त्वे, हेतु : प्र-कृ-तिः उच्यते। पुरूषः सुख-दुःखानाम्, भोक्तृत्वे हेतुः उच्यते॥

ਕਾਰ੍ਯ ਕਾਰਣ ਕਰ੍ਤ੍ਰਤ੍ਵੇ, ਹੇ ਤੁਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿਹ ਉਚ੍ਯਤੇ।

ਪੁਰੁਸ਼ ਹ ਸੁਖ ਦੁਖਾ ਨਾਮ੍, ਭੋਕ੍ਤ੍ਰਤ੍ਵੇ ਹੇਤੁਹ ਉਚ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕਾਰ੍ਯ ਕਾਰਣ ਕਰ੍ਤ੍ਰਤ੍ਵੇ : ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ। ਹੇਤੁਹ : ਕਾਰਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿਹ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ। ਉਚ੍ਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪੁਰੁਸ਼ਹ : ਪੁਰਸ਼। ਸੁਖ ਦੁਖਾ ਨਾਮ੍ : ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦਾ। ਭੋਕ੍ਤ੍ਰਤ੍ਵੇ : ਤਜੱਰਬੇ ਵਿੱਚ। ਹੇਤੁਹ : ਕਾਰਨ। ਉਚ੍ਯਤੇ : ਕਿਹਾ ਗਿਆ (ਹੋਣਾ)

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਰਥਾਤ ਪੁਰਸ਼, ਸੁੱਖ ਤੇ ਦੁੱਖ ਦੇ ਭੋਗਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਕਾਰ੍ਯ ਕਾਰਣ ਕਰ੍ਤ੍ਰਤਵੇ, ਹੇਤੂਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿਹ ਉਚ੍ਯਤੇ – ਆਕਾਸ਼ ਹਵਾ, ਅੱਗ ਪਾਣੀ ਤੇ ਧਰਤੀ ਅਥਵਾ ਸ਼ਬਦ ਸਪੱਰਸ਼ ਰੂਪ ਰਸ ਤੇ ਗੰਧ = ਇਹ ਦਸ ਮਹਾਭੂਤਾਂ ਤੇ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਨਾਂ ਕਾਰ੍ਯ ਹੈ। ਕੰਨ, ਚਮੜੀ, ਅੱਖਾਂ, ਜੀਭ ਧ੍ਰਾਣ ਵਾਣੀ ਹਸ੍ਤ ਪਾਦ ਉਪਸ੍ਥ ਤੇ ਗੁਦਾ ਅਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੇਰ੍ਹਾਂ (ਬਹਿਹ ਕਰਣ ਤੇ ਅੰਤਹਕਰਣ) ਦਾ ਨਾਂ 'ਕਰਣ' ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਰਾਹੀਂ ਜੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਹੀ ਹੇਤੂ ਹੈ। ਜੋ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਉਹ "ਕਾਰ੍ਯ" ਅਤੇ ਜਿਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ 'ਕਾਰ੍ਯ' ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਹ "ਕਰਣ" ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਸਾਧਨ (ਹਥਿਆਰ ਸੰਦ) ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ 'ਕਰਣ' ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਕਰ੍ਣ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ 1. ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ 2. ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ 3. ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ। ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸਥੂਲ ਹਨ, ਪਰ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਸੂਖ਼ਮ ਹਨ ਤੇ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਅਤਿ ਅੰਤ ਸੂਖ਼ਮ ਹਨ। ੦ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ 'ਬਹਿਹ ਕਰਣ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਨੂੰ ਅੰਤਹਕਰਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਸ ਤੋਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਜੋ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਹੈ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਹਨ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ, ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਉੱਪਰ ਮਨ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਮਨ ਉੱਪਰ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਉਪਰ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਸ਼ਾਸਨ ਹੈ। ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦੇ ਬਿਨਾਂ ਕਰਮ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀਆਂ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦ ਮਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਤੋਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਹੜਾ ਵਿਸ਼ਾ ਠੀਕ ਹੈ, ਕਿਹੜਾ ਗ਼ਲਤ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਬੁੱਧੀ ਕਰਦੀ ਹੈ।

ਬੁੱਧੀ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਣੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਉੱਪਰ ਅਹੰਕਾਰ ਸ਼ਾਸਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਅਹੰਕਾਰ ਦੋ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ 1. ਅਹੰਵ੍ਰਿਤਿ 2. ਅਹੰ ਕਰਤਾ। ਅਹੰਵ੍ਰਿਤਿ ਕਿਸੇ ਲਈ ਕਦੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਪਰ ਉਸ ਅਹੰਵ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਦ ਆਪ ਖ਼ੁਦ (ਸ੍ਵਯੰ) ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਅਹੰ ਕਰਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਹੰ ਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਵੱਸ ਹੋ ਕੇ ਆਪ ਖ਼ੁਦ ਉਸ ਅਹੰਵ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਸਥਿਤੀ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਰਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (3.27) ੦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾਰ੍ਯ ਬੁੱਧੀ (ਮਹਤੱਤਵ) ਹੈ। ਤੇ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਕਾਰ੍ਯ ਅਹੰਵ੍ਰਿਤੀ (ਅਹੰਕਾਰ) ਹੈ। ਇਹੋ ਅਹੰਵ੍ਰਿਤੀ ਹੈ ਤਾਂ ਬੁੱਧੀ ਕਾਰ੍ਯ - ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪ ਬੁੱਧੀ ਦਾ ਮਾਲਕ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਕਰਤਾ ਤੇ ਭੋਕਤਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (13.21) ਪਰ ਜਦ ਤੱਤਵ ਦਾ ਬੋਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਆਪ ਨਾ ਕਰਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਨਾ ਆਪ ਭੋਗਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। (13.31) ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਕਈ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ (13.21, 3.27, 14.19, 5.09 ਅਦਿ ਸ਼ਲੋਕ ਦੇਖੋ) ੦ ਪੁਰਸ਼ ਸੁਖ ਦੁਖਾ ਨਾਮ੍ - ਭੋਕਤ੍ਰਤ੍ਵੇ, ਹੇਤੁਹ ਉਚ੍ਯਤੇ - ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਸੁੱਖ, ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਦੁੱਖ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਨ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦੋਵੇਂ ਭੋਗ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤੀ ਹੀ ਭੋਗਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਹੀਂ। ਕਿਉਂਕਿ ਜੜ੍ਹ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ) ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਸਮੱਰਥਾ ਨਹੀਂ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੈ। ਜੇ ਪੁਰਸ਼ ਅਨੁਕੂਲ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਨਾ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਵੇ, ਨਾ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਉਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਨਿਰਮਾਣ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਹਮ੍ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ। ਇਸ ਅਹਮ੍ ਵਿੱਚ ਜੜ੍ਹ ਤੇ ਚੇਤਨ ਦੋਵੇਂ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਗਿਆਤਾ ਚੇਤਨ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਹਿਸਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਸੁਖੀ ਹਾਂ, ਮੈਂ ਦੁਖੀ ਹਾਂ। ਮੈਨੂੰ ਲਾਭ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਘਾਟਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇਹ ਪਿਤਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬਦਲ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਪੁੱਤਰ ਦੇ ਕੁੱਝ ਕਾਰਜ ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਖੁਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁੱਝ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਦੁੱਖ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਹੈ, ਜੋ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬਣ ਜਾਣ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਤੇ ਸਰੀਰ ਵਾਂਗ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀਆਂ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਵੀ ਜਾਣੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਦੇ ਵੀ ਰੂਪ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਪ੍ਰਤੱਖ ਗਿਆਨ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਅਤੇ ਕਿਰਿਆ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ। ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਸਥਾਪਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਚਾਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਖੁਸ਼ੀ ਵੀ ਤੇ ਦੁੱਖ ਵੀ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗ਼ਮੀ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਅਥਵਾ ਤਜੱਰਬਾ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਉਸਾਰਨ ਵਿੱਚ ਪੂਰਾ-2 ਯੋਗਦਾਨ ਪਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਤਜੱਰਬਾ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਿੱਖਿਆ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਦੁਨਿਆਵੀ ਪੁਰਸ਼ ਬਣਾਉਣ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ, ਜੀਵ-ਆਤਮਾ ਦੀ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਅਜਿਹੀ ਮਾਂ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਨੂੰ ਅਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਯਥਾਰਥ ਵੱਲ, ਅਗਿਆਨਤਾ ਤੋਂ ਗਿਆਨ ਵੱਲ ਅਤੇ ਮੌਤ ਤੋਂ ਅਮਰ ਹੋਣ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਸੰਪੂਰਣਤਾ ਸਮਗ੍ਰਤਾ ਅਤੇ ਆਸ਼ੀਰਵਾਦ ਅਥਵਾ ਰੱਬੀ ਮਿਹਰ, ਜਿਵੇਂ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਵਿਸਮਾਦੀ, ਸੁੱਖ, ਮਰਨਹਾਰ ਜੀਵ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਇਹ ਕੇਵਲ ਦਿਆਲੂ ਵਿਚੋਲਗੀ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਸਦੀ ਦਖਲ ਅੰਦਾਜ਼ੀ ਕਾਰਨ ਕੋਈ ਵੀ ਪਰ੍ਹੇ ਝਾਤ ਨਹੀਂ ਪਾ ਸਕਦਾ। ਪੂਰਨ ਮੁਕਤ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਤਾਂ ਦੂਰ ਦੀ ਰਹੀ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਿਹਰ ਸਦਕੇ ਹੀ ਅਸਥਾਈ ਸੰਸਾਰ ਦਾ ਤਜੱਰਬਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਅਤੇ ਖੁਸ਼ੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਭਾ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਨਹੀਂ।

✪ ✪ ✪

13.21 ਸ਼ਲੋਕ :

पुरूष: प्रकृति-स्थ: हि, भुङ्क्ते प्रकृति-जान् गुणान्। कारणम् गुण-सङ्ग: अस्य, सद्-असद्-योनि-जन्मसु॥

ਪੁਰੁਸ਼ਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸ੍ਥਹ ਹਿ, ਭੁੰਕ੍ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿ ਜਾਨ੍ ਗੁਣਾਨ੍।
ਕਾਰਣਮ੍ ਗੁਣ ਸੰਗ੍ਹ ਅਸ੍ਯ, ਸਦ੍ ਅਸਦ੍ ਯੋਨਿ ਜਨ੍ਮਸੁ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪੁਰੁਸ਼ਹ : ਪੁਰਸ਼। ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿ ਸ੍ਥਹ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਭੁੰਕ੍ਤੇ : ਆਨੰਦ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿ ਜਾਨ੍ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ 'ਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਏ। ਗੁਣਾਨ੍ : ਗੁਣਾਂ। ਕਾਰਣਮ੍ : ਕਾਰਨ। ਗੁਣ ਸੰਗ੍ਹ : ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ। ਅਸ੍ਯ : ਉਸ ਦਾ। ਸਦ੍ ਅਸਦ੍ ਯੋਨਿ ਜਨ੍ਮਸੁ : ਚੰਗੇ ਭੈੜੇ ਗਰਭ ਦੇ ਜਨਮ ਦਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿਉਂਕਿ ਪੁਰਸ਼ (ਜੀਵਾਤਮਾ) ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਵਿਚਰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਉਤਪਨ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਭੋਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਦੀਆਂ ਚੰਗੀਆਂ ਭੈੜੀਆਂ ਯੂਨੀਆਂ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਨ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪੁਰੁਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤਿ ਸ੍ਥਹ ਹਿ, ਭੁੰਕ੍ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਨ੍ ਗੁਣਾਨ੍ - ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਸਰੀਰ) ਵਿੱਚ ਹੈ ਨਹੀਂ, ਪਰ ਜਦ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ (ਸਰੀਰ) ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਆਪਣਾ, ਮੈਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਥਿਤਪੁਰਸ਼ ਹੀ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸੁਖੀ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਦੁਖੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਨ੍ਯ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੋਗਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਮੋਟਰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਵਿੱਚ ਮੋਟਰ ਤੇ ਚਾਲਕ - ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕੇਵਲ ਮੋਟਰ ਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਦੁਰਘਟਨਾ ਦਾ ਫਲ (ਦੰਡ) ਮੋਟਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਚਾਲਕ (ਕਰਤਾ) ਨੂੰ ਭੀ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਸਾਰਕ ਕਾਰਜ ਕਰਦਿਆਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ - ਦੋਵਾਂ ਦਾ ਹੱਥ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੇ ਹੋਣ ਨਾਲ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਰੀਰ ਦੀ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਫਲ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਵਾਲੇ ਪੁਰਸ਼ (ਕਰਤਾ) ਨੂੰ ਹੀ ਭੋਗਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਾ ਜੋੜੇ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਮੰਨ ਲਵੇ (13.29) ਤਾਂ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦਾ ਫਲ ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ ਨਹੀਂ ਬਣੇਗਾ। ੦ ਕਾਰਣਮ੍ ਗੁਣ ਸੰਗ੍ਹ ਅਸ੍ਯ, ਸਦ੍ ਅਸਦ੍ ਯੋਨਿ ਜਨ੍ਮਸੁ - ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਦੀ ਬਹੁਤਾਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ 'ਸਤ੍- ਯੋਨਿ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦੁੱਖ ਵਧੇਰੇ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਤ੍ ਯੋਨੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਸੰਗ ਹੀ ਹੈ। ੦ ਸਤੋ ਰਜੋ ਤਮੋ ਇਹ ਤਿੰਨ ਗੁਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਸੰਪੂਰਣ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਦ ਤੱਕ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ, ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਤੱਕ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਆਂ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਨ੍ਯ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਭੋਗਤਾ ਬਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਸਤਾ ਪਿਆਰ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਉੱਚੀ ਨੀਵੀਂ ਯੋਨੀ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਦਾ ਕਾਰਨ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਥਿਤ ਨਾ ਹੋਵੇ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਅਹੰਤਾ ਮਮਤਾ ਨਾ ਕਰੇ, ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹੇ ਤਾਂ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਭੋਗਤਾ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਵਿੱਚ ਸਮ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (14.24) ਪਰ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਹੋ ਸਕਦਾ

ਹੈ, ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵੀ। ਅੰਤਰ ਐਨਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੋਣ ਨਾਲ ਇਹ ਪਰਤੰਤਰ ਹੈ। ਗ਼ੁਲਾਮ ਹੈ, ਬੰਧਨ ਵਿੱਚ ਪੈਣਾ, ਇਸ ਦਾ ਅਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ ਤੇ ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਇਸ ਦਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਬੰਧਨ ਇਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ, ਮੁਕਤ ਹੋਣਾ ਚੰਗਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ। o ਏਥੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੋਵਾਂ ਵਿੱਚ ਭੇਦ ਹੈ, ਵਿਵੇਕ ਹੈ, ਉਥੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਇਕਮਿਕ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਅਗਿਆਨਤਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜੁੜਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਕਾਰਨ ਹੀ 'ਮੈਂ ਤੇ ਮੇਰਾਪਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਬੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ (14.05) ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਬੰਧਨ ਕਰ ਲੈਣ 'ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਹੀ ਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। (14.18)

ਵਿਆਖਿਆ :- ਜੋ ਕੋਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਧੁੱਪ ਵਿੱਚ ਖੁੱਲ੍ਹਾ ਛੱਡ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਗਰਮੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਜੇਕਰ ਕੋਈ ਮੀਂਹ ਵਿੱਚ ਫਿਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਗਿਲਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜੀਵਾਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਜਾਣ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਕਲਪਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਾਲੇ ਗੁਣਾਂ, ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਵੀ ਗੁਣ ਹਨ। ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਮਨੋਵੇਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਤੇ ਗ਼ਮੀ ਮਨ ਦਾ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਮਾਇਆ ਉਲਝਣ ਤੇ ਵਿਵੇਕ – ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਨੋਵੇਗ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਗੁਣ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਫਿਰ ਇਹੋ ਸੰਬੰਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਜਨਮ ਦਾ ਚੱਕਰ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚੰਗੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਸਾਫ਼ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਾਂਗ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਭੈੜੇ ਗੁਣਾਂ ਨਾਲ ਜੁੜਨ 'ਤੇ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਜਾਨਵਰ ਪਸ਼ੂ ਪੰਛੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਮਿਲੇ ਜੁਲੇ ਗੁਣਾਂ ਕਾਰਨ ਜੀਵਾਤਮਾ, ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਅਕਤੀ ਵਜੋਂ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਵੇਂ ਨਿਕਲਿਆ ਜਾਵੇ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

13.22 ਸ਼ਲੋਕ :

उप-द्रष्टा अनु-मन्ता च, भर्ता भोक्ता महा-ईश्वरः। परम-आत्मा इति च अपि अक्तः, देहे अस्मिन् पुरूषः परः॥

ਉਪਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਅਨੁਮੰਤਾ ਚ, ਭਰ੍ਤਾ ਭੋਕਤ੍ਾ ਮਹਾ ਈਸ਼੍ਵਰਹ।

ਪਰ੍ਮ ਆਤ੍ਮਾ ਇਤਿ ਚ ਅਪਿ ਉਕ੍ਤਹ, ਦੇਹੇ ਅਸ੍ਮਿਨ੍ ਪੁਰੂਸ਼ਹ ਪਰਹ॥

o ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਉਪਦ੍ਰਸ਼ਟਾ : ਦਰਸ਼ਕ। ਅਨੁਮੰਤਾ : ਆਗਿਆ ਦੇਣ ਵਾਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਭਰ੍ਤਾ : ਸਮੱਰਥਕ। ਭੋਕ੍ਤਾ : ਆਨੰਦ ਕਰਤਾ। ਮਹਾ ਈਸ਼੍ਵਰਹ : ਮਹਾਨ ਆਤਮਾ। ਪਰ੍ਮ ਆਤ੍ਮਾ : ਪਰਮਾਤਮਾ। ਇਤਿ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਉਕ੍ਤਹ : ਪੁਕਾਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਦੇਹੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਅਸ੍ਮਿਨ੍ : ਇਸ ਵਿੱਚ। ਪੁਰੂਸ਼ਹ ਪਰਹ : ਪੁਰਸ਼ ਤੋਂ ਪਰੇ ਮਹਾਨ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ।

o ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਪਰਮ ਪੁਰਸ਼ ਵੀ ਉਪਦ੍ਰਸ਼ਟਾ (ਨੇੜੇ ਤੋਂ ਸਭ ਕੁੱਝ ਸਾਖ਼ਸ਼ਾਤ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ) ਅਨੁਮੰਤਾ (ਅਨਮੋਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਭਰਤਾ (ਧਾਰਨ ਤੇ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ) ਭੋਕਤਾ (ਭੋਗਣ ਵਾਲਾ) ਮਹੇਸ਼ਵਰ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵੀ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- o ਉਪ ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਅਨ੍ ਮੰਤਾ ਚ – ਭਰ੍ਤਾ ਭੋਕਤਾ ਮਹਾਇਸ਼ ਪਰਹ – ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਰੂਪ ਤੋਂ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ, ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ ਪਰਿਪੂਣ ਹੈ, ਸਥਿਰ ਹੈ, ਅਚੱਲ ਹੈ। ਸਦਾ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ (2.24) o ਅਜਿਹਾ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਜਦੋਂ ਇਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰ੍ਯ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵੱਲ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਲਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਸ ਦੀ ਉਪ-ਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਸੰਗਿਆ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। o ਉਹ ਹਰੇਕ ਕਾਰ੍ਯ ਦੇ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਸਮੱਤਿ ਅਨੁਮਤੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਅਨੁਮੰਤਾ ਹੈ। o ਇਹ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਪਾਲਣ ਪੋਸ਼ਣ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਅੰਨ ਜਲ ਆਦਿ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ਸਰਦੀ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਦਾ ਨਾਂ ਭਰ੍ਤਾ ਹੈ। o ਇਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਦੇ ਆਉਣ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਮੰਨਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੁਖੀ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਭੋਕਤਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। o ਇਹ ਜੋ ਸਰੀਰ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਮਨ ਬੁੱਧੀ ਅਤੇ ਧਨ ਸੰਪਤੀ ਆਦਿ ਦਾ ਮਾਲਕ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮਹੇਸ਼ਵਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। o ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਇਤਿ ਚ ਅਪਿ ਉਕ੍ਤ੍ਹ ਦੇ ਹੇ ਅਸ੍ਮਿਨ੍ ਪੁਰੁਸ਼ਹ ਪਰਹ – ਪੁਰਸ਼ ਸਰ੍ਵ ਉਤ-ਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਹੈ, ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਸਤਰਾਂ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਨਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਦੇਹ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਦੇਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। 13.31 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਿਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਨਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਲਿਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। o ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇੱਕੋ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਉਪਾਧੀਆਂ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਉਪਦ੍ਰਸ਼ਟਾ ਆਦਿ ਪਦਾਂ ਨਾਲ ਸੰਬੋਧਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵੱਖਰੇ-ਵੱਖਰੇ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੁਰਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਸਰੂਪ ਦਾ ਵਰਨਣ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇਸ਼ ਕਾਲ ਵੇਸ਼ ਸੰਬੰਧ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ (ਪਿਤਾ, ਚਾਚਾ, ਨਾਨਾ, ਭਾਈ ਆਦਿ) ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ, ਬੁਲਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਬੁਲਾਏ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਾਨਵ ਸਰੀਰ ਅੰਦਰ ਅਨੇਕਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਭਨਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਆਪ ਲੈ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਅਸਲ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਛਾਈਂ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਤਿ ਰੂਪ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੀ ਸ਼ੋਭਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਨਾਂ ਕਰਕੇ ਹੈ। 1. ਅਪਦ੍ਰਸ਼ਟਾ : ਦਰਸ਼ਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ, ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਇਸ ਖੇਡ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਹ ਵਿਅਕਤੀ ਜੋ ਕਾਰਜ ਕਰਤਾ ਹੈ, ਇਕ ਰੈਫ਼ਰੀ ਹੈ, ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਖੇਡ ਵਿੱਚ ਨਿਯਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾਂ ਕੋਈ ਨਿਯਮ ਭੰਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦਾ ਮਾਨਵੀ ਮਨ ਅੰਦਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਮਨ ਵਿੱਚ ਜਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ – ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਗਵਾਹ ਹੈ। 2. ਅਨੁਮੰਤਾ – ਅਨੋਮਦਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ, ਜੋ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਨਾ ਕੋਈ ਕੰਨ ਹਨ – ਜਿੰਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਰਸ ਮਈ ਸਨਾਤਨੀ ਸੰਗੀਤ ਦਾ ਆਨੰਦ ਨਹੀਂ ਮਾਣ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਲਈ ਤਾਂ ਇਹ ਸੰਗੀਤ ਨਿਰਾਰਥਕ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸੰਗੀਤ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ ਲਈ ਆਗਿਆ ਤੇ ਮਨਜ਼ੂਰੀ ਤਾਂ ਮਿਲਦੀ ਰਹੇਗੀ, ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਬਹੁਤੀ ਮਹੱਤਤਾ ਨਹੀਂ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਇੱਕ ਮਾਹਰ ਆਲੋਚਕ ਜਿਹੜਾ ਇਸ ਸੰਗੀਤ ਦੀ ਮਿੱਠੀ ਸੁਰ ਦਾ ਆਨੰਦ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਨਿਰੰਤਰ ਵਜਾਉਣ ਦੀ ਪੁਸ਼ਟੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਲਈ ਇਸ ਕਿਰਿਆ ਵਿੱਚ ਅਰਥ ਮੰਤਵ ਤੇ ਗੁਣ ਵੀ ਹੈ। ਵਧੇਰੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਵਿਧੀ ਅਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ, ਪ੍ਰਭੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕੰਮਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਵਧੇਰੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸੀਮਾ ਵਿੱਚ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵੀ ਦਿੰਦਾ

ਹੈ ਜੋ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਖੁਸ਼ਹਾਲੀ ਲਈ ਸਹਾਇਕ ਹਨ। ਉਹ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਹੈ, ਜੋ ਆਗਿਆ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। 3. ਭਰਤਾ – ਭਰਤਾ ਤੇ ਅਰਥ ਸੱਮਰਥਕ ਹੈ। ਇੱਕ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਨਾਲੋਂ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਣਤਾ ਦੇਣ ਪਦਾਰਥ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਮਰੱਥਾ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿਧੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ, ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਾਤਮਾ ਦਾ ਸਮੱਰਥਕ ਹੈ। 4. ਭੋਕਤਾ :- ਭੋਕਤਾ ਉਹ ਹੈ, ਜੋ ਭੋਗਦਾ ਹੈ, ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਪਤੀ ਨਾ ਸਿਰਫ਼ ਪਤਨੀ ਦਾ ਸੱਮਰਥਕ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਭਾਗੀਦਾਰ ਵੀ ਹੈ, ਆਨੰਦ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਅਤੇ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭੂ ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਹੈ, ਜੋ ਕਿ ਆਪ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਵੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। 5. ਮਹੇਸ਼ਵਰਾ : ਮਹਾਂਪ੍ਰਭੂ! ਦੀ ਇੱਕ ਪਰਿਵਾਰਕ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਵਧੇਰੇ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ, ਇੱਕ ਨਿਰਮਲ ਸਵੱਛ ਪਤਨੀ ਦੀ ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਮੁਹੱਬਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨਾ ਬਿਹਤਰ ਹੈ। ਇੱਕ ਆਦਰਸ਼ ਪਤਨੀ ਆਪਹੁਦਰੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਇੱਛਾ, ਉਸ ਦੇ ਪਤੀ ਦੀ ਇੱਛਾ ਮੁਤਾਬਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਸਦੀਵੀ ਸੰਬੰਧ ਈਸ਼ਵਰ ਨਾਲ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਅਨੁਸਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਉੱਪਰ ਪੂਰੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਉਹ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਪਿਆਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨਾਲ ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਆਪੇ ਵਿੱਚ ਸਥਾਪਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਦਲਣ ਕਾਰਨ ਉਸ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਪ੍ਰਭੂ – ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਮਹਾਨ ਆਪਾ ਜੋ ਮਨੁੱਖੀ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਵਸਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਇਹ ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਆਪਸੀ ਮਿਲਾਪ ਕਾਰਨ ਹੋਈ ਹੈ, ਤੇ ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ਕਿ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਕਾਰਜ ਕਰਦੀ ਹੈ ? ਏਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਾਲਕ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਬੈਠਾ ਆਪਣੇ ਖ਼ਿਆਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੁੱਝਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਪਰਿਵਾਰ ਵਿੱਚ ਪਤਨੀ ਘਰ ਦੀਆਂ ਨਿੱਕੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਲੋੜਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦੀ, ਕਦੇ ਏਧਰ ਦੌੜਦੀ ਹੈ, ਕਿਧਰੇ ਉਧਰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਨਾਲ ਦੀ ਨਾਲ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਘਰ ਦੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਰਾਏ ਵੀ ਲੈਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਆਦਮੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੈ – ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਸਹਿਮਤੀ ਵੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਲਾਹ ਵੀ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਕੁੱਝ ਹੋਣਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਿਵੇਂ ਕਰਨਾ ਹੈ ? ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਾਰਜ ਕਰਦੇ ਹਨ।"

ਕੀ ਪੁਰਸ਼ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਗਿਆਨ 'ਚੋਂ ਕੋਈ ਚੰਗੇਰੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚੋਂ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

13.23 ਸ਼ਲੋਕ :

य: एवम् वेद्-ति पुरूषम्, प्र-कृ-तिम् च गुणै: सह। सर्वथा वर्त-मान: अपि, न स: भूय: अभि-(जन्) जा-यते॥

ਯਹ ਏਵਮ੍ ਵੇਦ੍ਤਿ ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍, ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿਮ੍ ਚ ਗੁਣੈਹ ਸਹ।
ਸਰ੍ਵਥਾ ਵਰ੍ਤਮਾਨਹ ਅਪਿ, ਨ ਸਹ ਭੂਯਹ ਅਭਿ (ਜਨ੍) ਜਾਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਹ : ਕੌਣ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਵੇਦ੍ਤਿ : ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ : ਪੁਰਸ਼ਾ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿਮ੍ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਗੁਣੈਹ : ਗੁਣਾਂ। ਸਹ : ਨਾਲ। ਸਰ੍ਵਥਾ : ਸਾਰੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ। ਵਰ੍ਤਮਾਨਹ : ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਭੂਯਹ : ਦੁਵਾਰਾ। ਅਭਿ (ਜਨ੍) ਜਾਯਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜੋ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਸਹਿਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਾਣਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ (ਇਸ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਸ਼ਟ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ) ਫਿਰ ਮੁੜ ਕੇ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਹ ਏਵਮ੍ ਵੇਦ੍ਤਿ ਪੁਰੁਸ਼ਮ੍ – ਪਹਿਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਦੇਹ ਤੋਂ ਪਰੇ (ਦੂਰ) ਅਰਥਾਤ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਤ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਉਸੇ ਨੂੰ ਏਥੇ ਏਵਮ੍ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਜੋ ਸਾਧਕ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇਹ ਤੋਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅਰਥਾਤ ਸੰਬੰਧ ਰਹਿਤ ਜਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਕਾਰ ਕਾਰ੍ਯ ਕਰਣ ਵਿਸ਼ਯ ਆਦਿ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਸੰਸਾਰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕਾਰ੍ਯ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਯਥਾਰਥ ਰੂਪ ਤੋਂ ਜਾਣ ਲੈਣਾ ਹੈ। ਉਹ ਫਿਰ ਵਰਣ ਆਸ਼ਰਮ ਹਾਲਾਤ ਆਦਿ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਤੱਵ ਕਰਮ ਨੂੰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਜਨਮ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਸੰਗ ਹੀ ਕਾਰਣ ਹੈ (13.21) ੦ ਸਰ੍ਵਥਾ ਵਰ੍ਤਮਾਨਹ ਅਪਿ – ਪਦਾਂ ਵਿੱਚ ਨਿਖਿੱਧ ਆਚਰਣ ਨਹੀਂ ਲੈਣਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਹ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਸਤ੍ ਵਸਤੂਆਂ ਦੀ ਕਾਮਨਾ ਪੈਦਾ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ। ਕਾਮਨਾ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਨਿਖਿੱਧ ਆਚਰਣ ਦੇ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਨਾ ਹੀ ਹੇਤੂ ਹੈ। (3.37) ੦ ਭਗਵਾਨ ਏਥੇ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਰੂਪ ਜਾਣਨ ਲਈ ਸਾਵਧਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਇਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣ ਲਵੇ ਕਿ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਵਸਤੂ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਦਾ ਕਰਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੇ ਕਰਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਉਹ ਭੋਕਤਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਤੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿਰਿਆ ਫਲ ਦੀ ਆਸਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਕ ਵਧੀਆ ਸ਼ੀਸ਼ਾ – ਜੋ ਕੁੱਝ ਉਸ ਦੇ ਅੱਗੇ ਰੱਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ – ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਰਛਾਈ ਵਿਖਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਵੀ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਤੀ ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦੀ। ਜੀਵ ਆਤਮਾ – ਜੋ ਆਪਣੇ ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਰੱਖਦੀ ਹੈ, ਵੀ ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਰੂਪ ਧਾਰਨ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਇਹੋ ਅਸਲ ਅਵੱਸਥਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਾਬਧਾ ਕਰਮਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਕਾਰਜਸ਼ੀਲ ਕਰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕਰਮ ਸਰੀਰ ਉੱਪਰ ਚੰਗੇ ਵੀ ਤੇ ਭੈੜੇ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਾ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਉੱਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸ਼ੀਸ਼ੇ ਵਿੱਚ ਪਰਛਾਈਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਮਨ ਵਿੱਚ ਸਮਝ ਸੂਝ ਪੈਦਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਲਈ ਵਡਿਆਈ ਅਤੇ ਉਸ ਵੱਲ ਬੇਧਿਆਨਾ ਹੋਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਕੋਈ ਅਰਥ ਨਹੀਂ ਰੱਖਦੀ। ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਇਸ ਦੀ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਬਣੀ ਗਤੀ ਸਥਾਪਿਤ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਾਰਜ ਕਰਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਪੱਸ਼ਟ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਹ ਇਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਜੀਵ ਮੁਕਤੀ ਦੇ ਵਾਂਗ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਇੱਕ ਜਲਿਆਸਾ ਆਪਣਾ ਰੂਪ ਬਣਾਈ ਰੱਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਬੰਨਣ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਗਾਮੀ ਕਰਮ ਅਤੇ ਸੰਚੇਤਾ ਕਰਮ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬੁੱਧੀ ਦੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਸੜ ਚੁੱਕੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਵਾਂ ਸਰੀਰ ਉਤਪਨ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਮੰਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਜੋ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਸੁਚੇਤ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੈ, ਉਹ ਤਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਲੀਨ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮੁੜ ਫਿਰ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਜਦੋਂ ਕੱਚੇ ਭਾਂਡੇ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਘੁਮਿਆਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਭੰਨ ਕੇ ਨਵੇਂ ਤਿਆਰ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਪੱਕੇ ਭਾਂਡੇ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤਾਂ ਟੁੱਟੇ ਹੋਏ ਟੁਕੜੇ (ਠੀਕਰੀਆਂ) ਬੇਕਾਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਦੋਂ ਤੱਕ ਕੋਈ ਵਿਅਕਤੀ

ਹਨੇਰੇ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਉਹ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਦੇ ਕਰਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਅਗਨੀ ਵਿੱਚ ਸੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਪੁਨਰ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਲੈਂਦਾ। ਉਹ ਮੁਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੇ ਕੀ ਅਰਥ ਹਨ।" ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਵੇਖੋ।

✪ ✪ ✪

13.24 ਸ਼ਲੋਕ :

ध्यानेन आत्मनि अश्यन्ति, के-चित् आत्मानम् आत्मना। अन्ये सांख्येन योगेन, कर्म(न्) योगेन च अपरे॥

ਧ੍ਯਾਨੇਨ ਆਤ੍ਮਨਿ ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ, ਕੇਚਿਤ੍ ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍ ਆਤ੍ਮਨਾ।
ਅਨ੍ਯੇ ਸਾਂਖ੍ਯੇਨ ਯੋਗੇਨ, ਕਰ੍ਮ (ਨ੍) ਯੋਗੇਨ ਚ ਅਪਰੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਧ੍ਯਾਨੇਨ : ਸਾਧਨਾ ਤਪੱਸਿਆ ਰਾਹੀਂ। ਆਤ੍ਮਨਿ : ਸਵੈ ਅੰਦਰ। ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ : ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ, ਵੇਖੋ। ਕੇਚਿਤ੍ : ਕੁੱਛ। ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍ : ਸਵੈ। ਆਤ੍ਮਨਾ : ਸਵੈ ਅੰਤਹਕਰਣ। ਅਨ੍ਯੇ : ਹੋਰ। ਸਾਂਖ੍ਯੇਨ ਯੋਗੇਨ : ਯੋਗ ਦੇ ਗਿਆਨ ਰਾਹੀਂ। ਕਰ੍ਮ ਯੋਗੇਨ੍ : ਕਰਮ ਯੋਗ ਰਾਹੀਂ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਪਰੇ : ਦੂਸਰੇ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕੋਈ ਧਿਆਨ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ (ਅਰਥਾਤ ਬੁੱਧੀ ਵਿੱਚ) ਆਤਮਾ ਤੋਂ (ਅਰਥਾਤ ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਾਲ) ਪਰਮ (ਆਤਮਾ) ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਹਨ। ਹੋਰ ਗਿਆਨ ਯੋਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਤੇ ਕੁੱਝ ਹੋਰ ਕਰਮਯੋਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਦੇਖਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਧ੍ਯਾਨੇਨ ਆਤ੍ਮਨਿ ਪਸ਼੍ਯੰਤਿ - ਕੇਚਿਤ੍ ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍ ਆਤ੍ਮ ਨਾ - ੦ 5.28-29, 6.10-18, 8.08-14 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਸਗੁਣ ਸਾਕਾਰ ਨਿਰਗੁਣ ਨਿਰਾਕਾਰ ਆਦਿ ਦੇ ਧਿਆਨ ਦਾ ਵਰਨਣ ਹੈ, ਉਸ ਧਿਆਨ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਦੀ ਜਿਵੇਂ ਰੁਚੀ ਸ਼ਰਧਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਤੇ ਯੋਗਤਾ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਧਿਆਨ ਕਰਕੇ ਕਈ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਣ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਜਾਨਣ 'ਤੇ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਧਿਆਨ ਨਾਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਨਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਚਿੱਤ ਮੂੜ੍ਹ ਵ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨ ਕਿਸ਼ਪਤਿ ਵਿਰਤੀ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਧਿਆਨ ਵਿਕਿਸ਼ਪਤ ਵ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਚਿੱਤ ਜਦ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਇਕਾਗਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਮਾਧੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਕਾਗਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਚਿੱਤ ਨਿਰੁੱਧ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ, ਸੰਸਾਰ ਸਰੀਰ ਵ੍ਰਿਤੀ ਚਿੰਤਨ ਆਦਿ ਤੋਂ ਵੀ ਉਪਰੰਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਧਿਆਨ ਯੋਗੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਕੇ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। (6.19-20) ੦ ਅਨ੍ਯੇ ਸਾਂਖ੍ਯੇਨ, ਯੋਗੇਨ ਕਰ੍ਮ (ਨ) ਯੋਗੇਨ ਚ ਅਪਰੇ :- 2.11-30 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, 4.33-39 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, 5.08,09, 13-26 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, 12.04,05 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਗਏ ਸਾਂਖ੍ਯ ਯੋਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅੰਦਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸਾਂਖ੍ਯ ਨਾਂ ਹੈ, ਵਿਵੇਕ ਦਾ। ਉਸ ਵਿਵੇਕ ਰਾਹੀਂ ਸਤ੍ ਅਸਤ੍ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਤ੍ ਨਿਤ੍ਯ ਹੈ, ਸਰਵ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਸਥਿਰ ਸੁਭਾਅ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਅਚਲ ਹੈ। ਅਵਿਅਕਤ ਹੈ, ਅਚਿੰਤਯ ਹੈ, ਕਿ "ਅਸਤ੍" ਚਲ ਹੈ। ਅਨਿਤ੍ਯ ਹੈ, ਵਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਵੇਕ ਵਿਚਾਰ ਤੋਂ ਸਾਂਖ੍ਯ ਯੋਗੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜਾਂ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਵੱਖ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਅੰਦਰ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਦੂਜੇ ਅਧਿਆਇ ਦੇ 47 ਸ਼ਲੋਕ ਤੋਂ 53 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, 3.7-19 ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਤੱਕ, 4.16-32 ਸ਼ਲੋਕ ਤੱਕ, 5.06, 07 ਆਦਿ ਸ਼ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ ਕਹੇ ਹੋਏ ਕਰਮਯੋਗ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕਈ ਸਾਧਕ ਆਪਣੇ ਆਪ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਤੱਤਵ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸੰਬੰਧ ਤਿਆਗ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਨਣ ਤੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸੰਬੰਧ ਤਿਆਗ ਕਾਰ੍ਯ ਯੋਗ ਤੋਂ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰੇ, ਉਹ ਕੇਵਲ ਸੰਸਾਰ ਹਿੱਤ ਲਈ ਹੀ ਕਰੇ। ਯਗ ਕਰੇ ਜਾਂ ਤਪ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਕਲਿਆਣ ਲਈ ਹੋਵੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸਰਬ ਲੋਕ ਵੱਲੋਂ ਪ੍ਰਵਾਣਿਤ ਚਾਰ ਯੋਗਾਂ ਵਿੱਚੋਂ, ਰਾਜ-ਯੋਗ, ਗਿਆਨ-ਯੋਗ, ਕਰਮ-ਯੋਗ - ਦਾ ਇਸ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਸਵੈ ਦੇ ਅਰਥ ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੋਂ ਹਨ। ਜੋ ਸਵੈ ਪਰਮਾਤਮਾ ਹੈ। ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਆਤਮਾ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ਼ੁੱਧ ਗਿਆਨ ਹੀ ਆਤਮਾ ਹੈ। ਜੋ ਪ੍ਰਭੂ (ਪਰਮ ਆਤਮਾ) ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨਯੋਗ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਕਰਮ ਯੋਗੀ ਉਹੋ ਹੀ ਸੰਪਨ ਤੇ ਪੂਰਣ ਹਨ, ਜੋ ਆਪਣੇ ਕਰਮਾਂ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਰਮਾਂ ਦੇ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਣ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਰਮ ਚੰਗੇਰੇ ਹੋਣਗੇ। ਆਤਮਾ ਵੀ ਸ਼ੁੱਧ ਹੋਵੇਗੀ, ਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਾ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉੱਤਮ ਵਿਅਕਤੀ ਹੈ। ਰਾਜ-ਯੋਗ ਪਰਮ-ਮੁਕਤੀ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਪ੍ਰਭੂ ਮਿਲਣ ਰਾਜ ਯੋਗ ਦਾ ਸਰਬੋਤਮ ਕਾਰਨ ਹੈ। ਚੌਥਾ ਯੋਗ ਭਗਤੀ-ਯੋਗ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

13.25 ਸ਼ਲੋਕ :

अन्ये तु एवम् अ(ज्ञा)-जा-नन्त:, श्रु-त्वा अन्येभ्य: उप-आसते। ते अपि च अति-तरन्ति एव, मृत्युम् श्रुति-पर-अयना:॥

ਅਨ੍ਯੇ ਤੁ ਏਵਮ੍ ਅ (ਗ੍ਯਾ) ਜਾਨੰਤਹ, ਸ਼ਤ੍ਵਾ ਅੰਨ ਯੇ ਭ੍ਯਹ ਉਪਆਸਤੇ।
ਤੇ ਅਪਿ ਚ ਅਤਿ ਤਰਤਿੰ ਏਵ, ਮ੍ਰਤ੍ਯੁਮ੍ ਸ਼ੁਤਿ ਪਰ ਅਯਨਾ ਹ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨ੍ਯੇ : ਦੂਜੇ, ਹੋਰ। ਤੁ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅਗ੍ਯਾਨੰਤਹ : ਨਾ ਜਾਣਦੇ ਹੋਏ। ਸ਼ੁਤਵਾ : ਸੁਣਕੇ। ਅੰਨ ਯੇ ਭ੍ਯਹ : ਦੂਜਿਆਂ ਤੋਂ। ਉਪਾਸਤੇ : ਪੂਜਾ ਕਰਨੀ। ਤੇ : ਉਹ। ਅਪਿ : ਭੀ। ਚ : ਅਤੇ। ਅਤਿ ਤਰਤਿੰ : ਪਰੇ ਆਰ ਪਾਰ ਕਰਕੇ। ਏਵ : ਭੀ। ਮ੍ਰਤ੍ਯੁਮ੍ : ਮੌਤ। ਸ਼ੁਤਿ : ਪਰ ਅਯਨਾਹ : ਉਸ ਸੰਬੰਧੀ ਜਿਸ ਬਾਰੇ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਮਹਾਨ ਸ਼ਰਨ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨ੍ਯੇ ਤੁ ਏਵਮ੍ ਅ (ਗ੍ਯਾ) ਜਾਨੰਨਤਹ - ਸ਼੍ਰਤ੍ਵਾ ਅਨ੍ਯੋਭ੍ਯਹ ਉਪਆਸਤੇ ਤੇ ਅਪਿ ਚ ਅਤਿ ਤਰਇੰਤ ਏਵ ਮ੍ਰਤ੍ਯੁਮ੍ ਸ਼ੁਤਿ ਪਰਅਯਾਨਮ। ੦ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਤੱਤਵ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਦੀ ਉਤਕੰਠਾ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਧਿਆਨ-ਯੋਗ, ਸਾਂਖਯ-ਯੋਗ, ਕਰ੍ਮ-ਯੋਗ, ਹੱਠ-ਯੋਗ, ਲਯ-ਯੋਗ ਆਦਿ ਸਾਧਨਾ ਨੂੰ ਸਮਝਦੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਸਾਧਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਨੁਸ਼ਠਾਨਾਂ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੇ। ਅਜਿਹੇ ਮਨੁੱਖ ਕੇਵਲ ਤੱਤਵਗ੍ਯ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਮਹਾਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਮ੍ਰਿਤੂ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਤੱਤਵ - ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਧਨੀ ਆਦਮੀ ਵੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ 'ਤੇ ਧਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤੱਤਵ ਗ੍ਯ ਜੀਵਨ ਮੁਕਤ ਮਹਾਂਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਤੱਤਵ ਗਿਆਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਹਾਂ

ਇਸ ਵਿੱਚ ਐਨਾ ਫਰਕ ਹੈ ਕਿ ਧਨੀ ਜਦ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਧਨ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਸੰਤ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਨ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੇ ਸੰਕੇਤ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਚੱਲਣ ਨਾਲ ਮਨੁੱਖ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਭ ਨੂੰ ਸਦਾ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਧਨ ਤਾਂ ਧਨੀ ਦੇ ਅਧੀਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਕਿਸੇ ਦੇ ਅਧੀਨ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਹੀ ਮੌਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਹੜੇ ਮਹਾਂ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਮੰਨਿਆ ਹੋਇਆ ਸੰਬੰਧ ਟੁੱਟ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਦੇ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਚਾਰ ਕਿਸਮ ਦੇ ਯੋਗ ਵਿੱਚੋਂ ਭਗਤੀ-ਯੋਗ ਸਭ ਤੋਂ ਆਸਾਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਤੇ ਤੀਬਰ ਵਿਵੇਕ ਇਸ ਮਨਮੋਹਕ ਮਾਰਗ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਹਾਇਕ ਨਹੀਂ ਬਣਦੇ। ਬਿੰਦ੍ਰਾਵਣ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਅਣਪੜ੍ਹ ਸਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਯੋਗ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤੋਂ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼ੁਧ-ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰੇ ਜਗਤ ਦੇ ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਬਣਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਹਾਂ, ਜੇਕਰ ਸਿਖਿਆ ਅਤੇ ਗਿਆਨ ਅਤੇ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਰਤੋਂ ਵਿੱਚ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜੇ ਸ਼ੁੱਧ-ਭਗਤੀ ਨਾਲ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਅਧਿਆਤਮਕ ਵਿਕਾਸ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਚਾਰੇ ਯੋਗ :- ਕਰਮ ਯੋਗ, ਰਾਜ-ਯੋਗ, ਭਗਤੀ-ਯੋਗ ਤੇ ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ ਮੁੱਲਵਾਨ ਤੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਗੀਤਾ ਵਿੱਚ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਵਰਨਣ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇੱਕ ਉੱਪਰ ਜੇ ਸਾਧਕ ਅਮਲ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੂਰਣਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਵਧੀਆ ਗੱਲ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚਾਰਾਂ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਕਰਮ-ਯੋਗ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਸਮੱਰਥਾ ਤੇ ਸਯੋਗਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜ-ਯੋਗ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਨੂੰ ਵਧਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਗਤੀ-ਯੋਗ ਚੰਗੇਰੇ ਰਿਸ਼ਤਿਆਂ ਲਈ ਜੀਵਾਂ ਵਿੱਚ ਸੱਮਰਥਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਗਿਆਨ-ਯੋਗ ਬੁੱਧੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਮਹਾਨ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਦੈਵੀ ਤੱਤ ਇੱਕ ਦੂਜੇ ਨਾਲ ਮਿਲਕੇ ਹੀ ਮਾਨਵ ਅੰਦਰ ਦੈਵੀ-ਗੁਣ ਭਰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਪ੍ਰਭੂ ਲਈ ਸ਼ਰਧਾ ਉਪਾਸਨਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਇੱਕ ਹਿੰਸਕ ਸ਼ੇਰ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਾਧਕ ਆਪਣੀ ਹਵਸ ਲਾਲਚ ਇੱਛਾ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਜਾਨਵਰਾਂ ਨੂੰ ਖ਼ਤਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਹਵਸ ਤੇ ਲਾਲਚ ਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਦੁਸ਼ਮਨ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਭਗਤੀ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਡਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ ਕਿ ਹਵਸ ਉਸ ਨੂੰ ਤੰਗ ਕਰੇਗੀ, ਕਿਉਂਕਿ ਹਵਸ ਭਗਤੀ ਰਾਹੀਂ ਦਿਲ ਵਿੱਚੋਂ ਖ਼ਤਮ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਬਿੰਦ੍ਰਾਵਣ ਦੀਆਂ ਗੋਪੀਆਂ ਏਸ ਕਲੰਕ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਹਨ। ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਜੀ ਲਈ ਜੋ ਪਿਆਰ ਹੈ, ਉਹ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

13.26 ਸ਼ਲੋਕ :

यावत् सम्-जा-यते किम्-चित्, सद्-त्वम् स्थावर-जङ्गमम्। क्षेत्र-क्षेत्र-ज्ञ-सम्-योगात्, तत् सिद्-(हि)धि भरत-ऋषभ॥

ਯਾਵਤ੍ ਸਮ੍ਜਾਯਤੇ ਕਿਮ੍ਚਿਤ੍, ਸਦ੍ਤ੍ਵਮ੍ ਸ੍ਥਾਵਰ ਜੰਗਮਮ੍।

ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ਾ ਸਮ ਯੋਗਾਤ੍, ਤਤ੍ ਵਿਦ੍ (ਹਿ) ਭਰਤ ਅ੍.ਸ਼ਭ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਾਵਤ੍ : ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਹੈ। ਸਮ੍ਜਾਯਤੇ : ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਕਿਮਚਿਤ੍ : ਕੋਈ। ਸਦ੍ਤ੍ਵਮ੍ : ਜੀਵ। ਸ੍ਥਾਵਰ ਜੰਗਮਮ੍ : ਗਤੀਹੀਨ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ਾ ਸਮ ਯੋਗਾਤ੍ : ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਾ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਮਿਲਾਪ ਤੋਂ। ਤਤਵਿਦ੍ : ਉਹ, ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਭਰਤਤ੍ ਅ੍ਸ਼ਭ : ਹੇ ਭਾਰਤ ਦੇ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਰਤ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ! ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਗਤੀਹੀਨ ਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗ੍ਯ੍ਾ ਦੇ ਸੰਜੋਗ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਤੂੰ ਜਾਣ ਲੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਾਵਤ੍ ਸਮ੍ ਜਾਯਤੇ ਕਿਮ੍ ਚਿਤ੍ ...... ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ ਸਮ੍ ਯੋਗਾਤ੍ - ੦ ਸਥਿਰ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਬਿਰਖ, ਲਤਾ, ਦੁੱਬ, ਵੈਂਤ, ਬਾਂਸ, ਪਹਾੜ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਸਥਾਵਰ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ ਤੇ ਚੱਲਣ ਫਿਰਣ ਵਾਲੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇਵਤਾ, ਪਸ਼ੂ ਪੰਖੀ, ਕੀੜੇ ਪਤੰਗੇ ਮੱਛੀ, ਕੱਛੂ ਆਦਿ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਜੰਗਮ (ਥਲਚਰ ਜਲਚਰ ਨਭਚਰ) ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਤੋਂ ਹੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪਦਾਰਥ 'ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ' ਹੈ ਤੇ ਜੋ ਇਸ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਉਤਪਤੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ ਅਤੇ ਸਦਾ ਇੱਕ ਰਸ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ ਹੈ, ਉਹ 'ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍' ਹੈ, ਉਸ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ੍ (ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਥਿਤ) ਪੁਰਸ਼ ਦਾ ਜੋ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਮੇਰੇ ਪਨ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਿਆ ਹੈ, ਉਹੀ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਗ੍ਯ੍ ਦਾ ਸੰਯੋਗ ਹੈ। ਇਸ ਮੰਨੇ ਹੋਏ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਕਾਰਨ ਹੀ ਇਸ ਜੀਵ ਨੂੰ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਨਮ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ 13.21 ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਇਸ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਨੂੰ ਗੁਣ ਸੰਗ ਪਦ ਵਿੱਚ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਿਵਰਤਨਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰ੍ਯ ਸਰੀਰ ਆਦਿ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਜੀਵਾਤਮਾ ਭੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਮਰਨ ਵਾਲਾ ਮੰਨ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤਤ੍ ਵਿਦ੍ (ਹਿ) ਧਿ ਭਰਤ ਅ੍ਸ਼ਭਾ - ਇਹ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗ੍ਯ੍ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ, ਤਦ ਇਸ ਦਾ ਜਨਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਤੂੰ ਠੀਕ ਸਮਝ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ-ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਿਨੇਮਾ ਰਾਹੀਂ ਤਸਵੀਰਾਂ ਦਿਖਾਉਣ ਦੇ ਜੰਤਰ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਾਂਤ ਰਾਹੀਂ ਦਰਸਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। (ਸਕਰੀਣ) ਪਰਦਾ ਅਡੋਲ ਖੜੋਤਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਉੱਪਰ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤੇ ਪਰਛਾਵੇਂ ਨੂੰ ਪਾਇਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨਾਲ ਲੋੜੀਂਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇੱਕ ਚੁਸਤ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਸੰਭਵ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਗਤੀਸ਼ੀਲ ਰੌਸ਼ਨੀ ਦੀ ਮਿਲੀ ਜੁਲੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹੈ, ਜਿਸ ਦੇ ਨਾਲ ਪਰਛਾਈਂ ਤੇ ਅਹਿਲ ਪਰਦੇ ਦਾ ਵੀ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਪਰਦੇ ਉੱਪਰ ਜਲਦੀ ਅੱਗ ਵੀ ਦਿਖਾਈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਜਲਦੀ ਅੱਗ ਦਾ ਪਰਦੇ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਬਿਲਕੁਲ ਏਸ ਦੇ ਸਾਮਾਨ ਹੀ, ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਯੋਗਦਾਨ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਰਬ-ਲੋਕ ਅਤੇ ਉਸ ਉਪਰਲੇ ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਉਤਪਤੀ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜੋ ਅਦਭੁਤ ਹੈ। ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਉੱਪਰ ਸ਼੍ਰੇਸ਼ਠ ਮੰਨ ਕੇ ਥੋਪੇ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਸੰਵੇਦਨਹੀਣ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਗਤੀਹੀਣ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਆਪਣੀ ਵਾਰੀ ਸਿਰ ਪੈਦਾ ਵੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਵਿਕਾਸ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਰ ਵੀ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਦੀ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਨਾਲ ਪਹਿਚਾਣ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਅਗਿਆਨੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਚਰਿਤਰਾਤਮਕ ਗੁਣਾਂ ਦੀ ਠੀਕ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਵਾਂ ਹਸਤੀਆਂ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਗਿਆਨ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿੱਚ ਹਨ, ਇਹ ਇੰਜ ਨਹੀਂ, ਜਿਵੇਂ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂ ਇਹ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਰਲੇ ਮਿਲੇ ਹਨ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਉਸ ਵਸਤੂ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮੱਖਣ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਮੱਖਣ

ਅਤੇ ਲੱਸੀ ਦੋ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੈ ਜੋ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਪੂਰਣ ਨਿਰਪੇਖ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਹੈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਅਵੱਸਥਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਨਿੱਜਤੱਵ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਭੁਲਾ ਦਿੰਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਨਿਰਗੁਣ ਬ੍ਰਹਮ ਜੋ ਨਿਰਪੇਖ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਨਾਲ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹੋ, ਪਰ ਜਦੋਂ ਤੁਸੀਂ ਜੀਵ ਵਿਅਕਤੀ ਅਥਵਾ ਖ਼ੁਦਗ਼ਰਜ਼ੀ ਤੇ ਹਉਮੈਂ ਰੂਪੀ ਵਿਅਕਤੀਵਾਤ ਨੂੰ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹੋ, ਤਾਂ ਤੁਸੀਂ ਈਸ਼ਵਰ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਚੌਵੀ ਕਿਸਮ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਵੀ ਸਮਝਣ ਲੱਗਦੇ ਹੋ।" ਗਿਆਨ, ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਿਵੇਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਨ ਵਿੱਚ ਕਿਵੇਂ ਧਾਰਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ? ਇਸ ਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

13.27 ਸ਼ਲੋਕ :

समम् सर्वेषु भूतेषु, तिष्ठन्तम् परम्-ईश्वरम्। वि-नश्-यत्सु अ-वि-नश्-यन्तम्, य: पश्यति स: पश्यति॥

ਸਮਮ੍ ਸਰ੍ਵੇਸ਼੍ ਭੂਤੇਸ਼ੁ, ਤਿਸ਼੍ਟੰਤਮ੍ ਪਰਮ ਈਸ਼ਵਰਮ੍।

ਵਿਨਸ਼੍ ਯਤ੍ਮਸੁ ਅਵਿਨਸ਼੍, ਯੰਤਮ੍ ਯਹ ਪਸ਼੍ਯਤਿ ਸਹਪਸ਼੍-ਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਮ੍ : ਬਰਾਬਰ। ਸਰ੍ਵੇਸ਼੍ : ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ। ਭੂਤੇਸ਼ੁ : ਸਾਰੇ ਜੀਵ। ਤਿਸ਼੍ਟੰਤਮ੍ : ਸਥਾਪਿਤ, ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਪਰਮਈਸ਼੍-ਵਰ੍ਮ੍ : ਮਹਾਨ ਪ੍ਰਭੂ। ਵਿਨਸ਼੍ ਯਤ੍ਸੁ : ਜੋ ਵਿਨਾਸ਼ਕਾਰੀ ਹੈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ। ਅਵਿਨਸ਼੍ ਯੰਤਮ੍ : ਜੋ ਵਿਨਾਸ਼ ਨਾ ਹੁੰਦੇ ਹੋਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਪਸ਼੍ਯਤਿ : ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਸਹ : ਉਹ। ਪਸ਼੍ਯਤਿ : ਵੇਖਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਸਮੱਸਤ ਵਿਨਾਸ਼ਸ਼ੀਲ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮਭਾਵ ਨਾਲ, ਵਿਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਜੋ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਹੋ ਹੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਮਮ੍ ਸਰ੍ਵੇਸ਼ੁ ਭੂਤੇਸ਼ - ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਸਮ ਕਹਿਣ ਦਾ ਅਰਥ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵਿਖ਼ਮ ਹਨ ਅਰਥਾਤ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਹਨ। ਸਤੋ ਰਜੋ ਤਮੋ ਗੁਣਾਂ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਸ਼ਕਲ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਹਨ। ਲੰਮੇ ਚੌੜੇ ਤੇ ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਹਨ। ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੇ ਜਿੰਨੇ ਵੀ ਪ੍ਰਾਣੀ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਵਿੱਚ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮ-ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਮਿਲਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਘੱਟ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਵੱਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਤ੍ਰਿਸ਼੍ਟ੍ਨ੍ਤਮ੍ = ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਉਤਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ - ਤਿੰਨੇ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਰ੍ਗ ਪ੍ਰਲਯ ਮਹਾਸਰ੍ਗ ਮਹਾਪਰ੍ਲਯ, ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਉੱਚੀਆਂ ਨੀਵੀਆਂ ਗਤੀਆਂ ਵਿੱਚ, ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੋਈ ਪ੍ਰਾਣੀ ਕਿਸੇ ਥਾਂ ਵੀ ਸਥਿਰ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰ ਅਸਥਿਰ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਿਤ੍ਯ ਨਿਰੰਤਰ ਇੱਕ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਪਰਮ ਇਸ਼ਵਰਮ੍ - ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਈਸ਼ਰਵ ਅਰਥਾਤ ਮਾਲਕ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਤ ਮੰਨਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਤੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਪਰਮ ਈਸ਼ਵਰ ਹਨ। ੦ ਵਿਨਸ਼੍ਯਤ੍ਸੁ ਅਵਿਨਸ਼ੁ ਯੰਤਮ੍, ਯਹ ਪਸ਼੍ਯਤਿ ਸਹ ਪਸ਼੍ਯਤਿ - ਪ੍ਰਤਿ ਛਿਣ ਵਿਨਾਸ਼ ਦੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਵਿਨਾਸ਼ ਰਹਿਤ ਸਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਜੋ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਅਸਲ ਉਹੋ ਹੀ ਸਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਦੇਖਣਾ ਸਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਸਦਾ ਅੰਗ ਸੰਗ ਦੇਖਣ ਵਾਲਾ ਸਹੀ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਰਮੇਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਚਿੱਤਾਕਾਸ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਚਿਦੰਬਰ੍ਮ ਜਾਂ ਚੇਤਨਤਾ ਦਾ ਪਰਦਾ। ਇਹ ਸਥਾਈ ਨੀਂਹ-ਪੱਥਰ ਹੈ। ਪਰਦੇ ਉੱਪਰ, ਜੀਵਾਤਮਾ ਤੇ ਜਗਤ ਦੀ ਤਸਵੀਰ ਕਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਿਨਮੇ ਦਾ ਪਿਛਲਾ ਪਰਦਾ ਤਾਂ ਪਿੱਛੇ ਲੱਗਾ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਉਸ ਉੱਪਰ ਜੋ ਤਸਵੀਰ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਥਾਈ ਹੈ, ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਤਬਦੀਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਮਾਨ ਜਗਤ ਦੇ ਦਿਖਾਈ ਦੇਣ ਜਾਂ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਗਿਆਨੀ ਪੁਰਸ਼, ਪਿਛੋਕੜ ਦਾ ਧਿਆਨ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਜ਼ਾਰੇ ਵਿੱਚ, ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਵੀ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਗਿਆਨੀ ਵਿਅਕਤੀ ਲਈ, ਵਿਆਪਕ ਲੋਕ ਦਾ ਖਿਆਲੀ ਰੂਪ ਅਸਲ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਤੇ ਪ੍ਰਭੂ ਅਣਜਾਣਿਆ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸਾਧਕ ਜਦੋਂ ਈਸ਼ਵਰ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਕੀ ਉਸ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ? ਇਸਦਾ ਉੱਤਰ ਅਗਲੇ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ 'ਸੂਰਜ ਬਰਾਬਰ-ਬਰਾਬਰ ਆਪਣੀ ਰੌਸ਼ਨੀ ਹਰ ਥਾਂ ਵੰਡਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਸਾਰੀ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਬੱਦਲ ਦਾ ਇੱਕ ਨਿੱਕਾ ਜਿਹਾ ਟੁਕੜਾ ਢਕ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੂਰਜ ਸਾਡੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਉਹਲੇ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਇਆ, ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਸਰੂਪ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਗਿਆਨ ਪਾਸੋਂ ਛੁਪਾ ਲੈਂਦੀ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਮਾਇਆ ਦਾ ਪਰਦਾ ਹਟਾ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਸਤਿ ਚਿੱਤ ਆਨੰਦ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਹਰ ਥਾਂ ਹਰ ਜੀਵ ਤੇ ਵਸਤੂਆਂ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

✪ ✪ ✪

13.28 ਸ਼ਲੋਕ :

समम् पश्यन् हि सर्वत्र, सम्-अव-स्थितम् ईश्वरम्। न हिनस्ति आत्मना आत्मानम्, तत: या-ति पराम् गतिम्॥

ਸਮਮ੍ ਪਸ਼੍ਯਨ੍ ਹਿ ਸਰ੍ਵਤ੍ਰ, ਸਮ੍ ਅਵ ਸ੍ਥਿਤਮ੍ ਇਸ਼ਵਰਮ੍।

ਨ ਹਿਨਸ੍ਤਿ ਆਤ੍ਮਾ ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍, ਤਤਹ ਯਾਤਿ ਪਰਾਮ੍ ਗਤਿਮ੍

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਸਮਮ੍ : ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ। ਪਸ਼੍ਯਨ੍ : ਦੇਖਦੇ ਹੋਇਆਂ। ਹਿ : ਸੱਚਮੁੱਚ। ਸਰ੍ਵਤਰ : ਹਰ ਥਾਂ ਉੱਪਰ। ਸਮ੍ਅਵਸਿਥਤਮ੍ : ਬਰਾਬਰ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ। ਇਸ਼ਵਰਮ੍ : ਪ੍ਰਭੂ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਹਿਨਸ੍ਤਿ : ਤਬਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਤ੍ਮਾ : ਆਤਮਾ। ਆਤ੍ਮਾ ਨਮ੍ : ਸਵੈ, ਆਪਾ। ਤਤਹ : ਫਿਰ। ਯਾਤਿ : ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰਾਮ੍ : ਸਭ ਤੋਂ ਉੱਚਾ। ਗਤਿਮ੍ : ਮੰਜ਼ਿਲ, ਟਿਕਾਣਾ, ਮੰਤਵ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਬਰਾਬਰ ਬਰਾਬਰ, ਦੇ ਭਾਵ ਨਾਲ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਈਸ਼ਵਰ ਨੂੰ ਹਰ ਪਾਸੇ ਵੇਖਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਆਪਣੀ ਖ਼ੁਦੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਖ਼ਤਮ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਏਸੇ ਲਈ ਇਹ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਸਮਮ੍ ਪਸ਼੍ਯਨ ਹਿ ਸਰ੍ਵਤ੍ਰ... ਆਤਮ੍ਨਮ੍ = ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਜੜ੍ਹ ਚੇਤਨ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਵਿੱਚ ਊਚ ਨੀਚ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਤਿੰਨਾਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚ, ਸਾਮਾਨ ਰੀਤੀ ਤੋਂ ਪਰਿਪੂਰਣ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਅਰਥਾਤ ਉਸ

ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਭਿੰਨਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ੦ ਜਿਹੜਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਕਾਰਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਬੀਮਾਰ ਹੋਣ 'ਤੇ ਬੀਮਾਰ, ਤੰਦਰੁਸਤ ਹੋਣ 'ਤੇ ਤੰਦਰੁਸਤ, ਸਰੀਰ ਦੇ ਜਨਮ ਲੈਣ 'ਤੇ ਆਪਣਾ ਜਨਮ ਤੇ ਮਰਨ ਤੇ ਆਪਣੀ ਮੌਤ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰੀਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣਾ ਵਿਕਾਰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਜਿਸ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵੱਲ ਚਲੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਫਿਰ ਉਹ ਨਾ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਜਨਮ ਮਰਨ ਦੇ ਚੱਕਰ ਵਿੱਚ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਨਾ ਸਰੀਰ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ੦ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਦੀ (ਸਰੂਪ ਦੀ) ਹੱਤਿਆ ਅਰਥਾਤ ਅਭਾਵ ਕਦੇ ਕੋਈ ਕਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਤੇ ਆਪਣਾ ਅਭਾਵ ਕਦੇ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਆਪਣਾ ਅਭਾਵ ਕੋਈ ਕਰਨਾ ਵੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨਾ ਹੀ ਆਪਣੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨਾ ਹੈ। ੦ ਤਤਹ ਯਾਤਿ ਪਰਾਮ੍ ਗਤਿਮ੍ = ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਜੋੜਨ ਨਾਲ ਜੋ ਉਚ ਨੀਚ ਯੋਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਭਟਕਣ ਸੀ – ਵਾਰ ਵਾਰ ਮਰਨਾ ਜੰਮਨਾ ਸੀ, ਉਹ ਸਭ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਅਭਿਨੰਦਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲੈਂਦਾ ਹੈ, ਤਦ ਉਹ ਪਰਮਗਤੀ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਨਿਤ੍ਯ ਪ੍ਰਾਪਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਅਗਿਆਨਤਾ ਕਾਰਨ ਹੀ ਵਿਅਕਤੀ ਭੈੜੇ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਭੈੜਾ ਕੰਮ ਜੋ ਵਿਅਕਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਆਤਮਾ ਉੱਪਰ ਹੀ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਏਸੇ ਭਰੋਸੇ ਕਾਰਨ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜਨਮਾਂ ਨੂੰ ਚਾਲੂ ਰੱਖਦਾ ਹੈ। ਜਿੰਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਉਹ ਇਸ ਉਲਝਨ ਵਿੱਚ ਫਸਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੌਤ ਨੂੰ ਵਾਰ ਵਾਰ ਸੱਦਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਭਾਵੇਂ ਜੀਵ ਤਬਾਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਸਾਰੇ ਇਸ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਦੇ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਸਰੂਪ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਉਹ ਉਸ ਵੱਲੋਂ ਅਸਵੀਕਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਦੂਜਿਆਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਹੀ ਦੁੱਖ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਭਰੋਸਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਤਾਂ ਵੱਖਰੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਜਾਨਣ ਵਾਲਾ ਹੋਰ ਕੁੱਝ ਦੀ ਪਹਿਚਾਣ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਕੇਵਲ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਹੀ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਇਹੋ ਉਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਮੰਤਵ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਮਨ ਵਿੱਚ ਵਸਾਵੇ, ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਿਧੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰੇ। ਸਰੀਰ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਉਸ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਕਰਨੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਮੰਤਵ ਹੈ। ਕੀ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਕੋਲੋਂ ਕਰਮ ਮੁਕਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਵੇਖੋ ਅਗਲਾ ਸ਼ਲੋਕ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਜਦੋਂ ਆਹਲਣਾ ਤੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪੰਛੀ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਦੋਂ ਸਰੀਰ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਅਤੇ ਸੰਸਾਰ ਨਾਲ ਮੋਹ ਵੀ ਸਰਬ ਨਾਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੀਵਾਤਮਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੇ ਅਸਮਾਨ ਵਿੱਚ ਉੱਡ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਓਸ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਮਿੱਕ ਹੋ ਜਾਵੇ।"

✪ ✪ ✪

13.29 ਸ਼ਲੋਕ :

प्र-कृ-त्या एव च कर्माणि, क्रियामाणानि सर्वशः। यः पश्यति तथा आत्मानम्, अ-कर्तारम् सः पश्यति॥

ਪ੍ਰਕ੍ਰਤ੍ਯਾ ਏਵ ਚ ਕਰ੍ਮਾਣਿ, ਕ੍ਰਿਯਮਾਣਾਨਿ ਸਰ੍ਵਸ਼ਹ।

ਯਹ ਪਸ਼੍ਯਤਿ ਤਥਾ ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍, ਅਕਰ੍ਤਾ ਰਮ੍ਸਹ ਪਸ਼੍ਯਤਿ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਪ੍ਰਕ੍ਰਤ੍ਯਾ : ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਕਰ੍ਮਾਣਿ : ਕਿਰਿਆਵਾਂ। ਕ੍ਰਿਯਾਮਾਣਾਨਿ = ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕਰਦਿਆਂ। ਸਰ੍ਵਸ਼ਹ : ਸਾਰੇ। ਯਹ : ਕੌਣ। ਪਸ਼੍ਯਤਿ : ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਤਥਾ : ਭੀ। ਆਤ੍ਮਾ ਨਮ੍ : ਸਵੈ। ਅਕਰ੍ਤਾਰਮ੍ਸਹ : ਕਿਰਿਆ ਰਹਿਤ। ਸਹ : ਉਹ। ਪਸ਼੍ਯਤਿ : ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜਾ ਵਿਅਕਤੀ ਸੰਪੂਰਣ ਕਰਮਾਂ ਨੂੰ ਸਭ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤੋਂ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਏ ਸੰਪੂਰਣ ਗੁਣ ਹੀ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਵਰਤਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਅਕਰਤਾ ਵੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਇਹੋ ਯਥਾਰਥ ਦੇਖਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤ੍ਯਾ ਏਵ ਚ ਕਰ੍ਮਾਣਿ – ਕ੍ਰਿਯਮਾਣਾਨਿ ਸਰ੍ਵਸ਼ਹ : ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ ਸੁਭਾਵਿਕ ਨਿਰਵਿਕਾਰ ਸਮ ਤੇ ਸ਼ਾਂਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਉਸ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ (ਪਰਮਾਤਮਾ) ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਨਿਤ੍ਯ ਨਿਰੰਤਰ ਕਿਰਿਆ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਭਾਵੇਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਕਿਰਿਆ ਅਤੇ ਅਕਿਰਿਆ ਦੋ ਭਾਗਾਂ ਵਿੱਚ ਵੰਡੀ ਹੋਈ ਹੈ (ਸਰਗ ਅੱਵਸਥਾ = ਸਕਿਰਿਆ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਅਵੱਸਥਾ = ਅਕਿਰਿਆ) ਪਰ ਸੂਖਮ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਪ੍ਰਲਯ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆਸ਼ੀਲਤਾ ਮਿਟਦੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਜਦ ਪ੍ਰਲਯ ਦਾ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਰਗ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਚੱਲਦੀ ਹੈ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੂਖ਼ਮ ਕਿਰਿਆ ਚੱਲਦੀ ਹੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸੂਖਮ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਹੀ ਅਕਿਰਿਆ ਅਵੱਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਾਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪਰ ਮਹਾਸਰਗ ਵਿੱਚ ਜਦ ਸ਼੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤਾਂ ਸਰਗ ਦੇ ਮੁੱਢ ਵਿੱਚ ਤੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਸਮੇਂ ਤੱਕ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਰਗ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਰਗ ਦਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਭਾਗ ਆਉਣ 'ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਪਰਲੋ ਵੱਲ ਚੱਲਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਥੂਲ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਕਿਰਿਆ ਅਵੱਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਪ੍ਰਲਯ ਦੇ ਮਹਾਂ ਪ੍ਰਲਯ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਥੂਲ ਕਿਰਿਆ ਨੂੰ ਸਕਿਰਿਆ ਅਵੱਸਥਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਤੇ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲਯ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਅਕ੍ਰਿਆ ਮੰਨਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਲਯ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲਯ ਦਾ ਆਦਿ ਮੱਧ ਤੇ ਅੰਤ ਕਿਵੇਂ ਹੋਵੇਗਾ ? ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸੂਖਮ ਕਿਰਿਆ ਹੋਣ ਨਾਲ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਸਰ੍ਗ ਅਵੱਸਥਾ ਦੀ ਅਪੇਖਸ਼ਾ ਪ੍ਰਲਯ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਅਪੇਕਸ਼ਾ-ਕ੍ਰਿਤ ਅਕਿਰਿਅਤਾ ਹੈ। ਸਰਵਥਾ ਅਕਿਰਿਅਤਾ ਨਹੀਂ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਦਾ, ਮੱਧ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਅਸਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜੋ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸੂਚਿਕ ਹੈ ਕਿ ਸੂਰਜ ਦੇ ਚੜ੍ਹਨ ਵੇਲੇ ਦੀ, ਰੌਸ਼ਨੀ ਮੱਧ ਸਮੇਂ (ਦੁਪਹਿਰ) ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਫੇਰ ਅੰਤ ਛਿਪਣ ਸਮੇਂ ਤੱਕ ਵਿਕਾਸ ਤੋਂ ਘਟਣ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਛਿਪਣ ਸਮੇਂ ਖ਼ਤਮ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ ਸੂਰਜ ਡੁੱਬਣ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੱਕ ਹਨੇਰਾ ਵਧਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੂਰਜ ਚੜ੍ਹਨ ਤੱਕ ਹਨੇਰਾ ਘਟਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇੰਜ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਅੰਧਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਚਲਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਸਰ੍ਗ ਤੇ ਪ੍ਰਲਯ ਮਹਾਸਰਗ ਤੇ ਮਹਾ ਪ੍ਰਲਯ ਵਿੱਚ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ ਨਿਰੰਤਰ ਹੁੰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ੦ ਏਵ ਸ਼ਬਦ ਨਿਸ਼ੱਚਯ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। 'ਚ' ਸ਼ਬਦ ਸਮੁੱਚ ਦੇ ਅਰਥ ਵਿੱਚ ਹੈ। ੦ ਯਹ ਪਸ਼੍ਯਤਿ ਤਥਾ ਆਤ੍ਮਾਨਮ੍ – ਅਕਰ੍ਤਾਰਮ੍ ਸਹ ਪਸ਼੍ਯਤਿ – ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਕੰਮ ਸਥੂਲ ਸੂਖ਼ਤਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਚੱਲਣਾ ਫਿਰਨਾ ਉੱਠਣਾ ਬੈਠਣਾ, ਘਟਨਾ ਵਧਣਾ, ਹਿੱਲਣਾ ਜੁੱਲਣਾ, ਸੋਣਾ ਜਾਗਣਾ, ਚਿੰਤਨ ਕਰਨਾ ਆਦਿ ਜੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਆਪਣੇ (ਖ਼ੁਦ) ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ

ਸੁਵਯੰ (ਖੁਦ) ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ – ਅਜਿਹਾ ਜੋ ਦੇਖਦਾ ਹੈ – ਅਰਥਾਤ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹੋ ਹੀ ਠੀਕ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਕਾਰਣ ਕਿ ਅਜਿਹਾ ਦੇਖਣ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਵਿੱਚ ਕਰਤੱਵ (ਅਕਰਤਾਪਨ) ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਰਾਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਕਿਧਰੇ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਤੇ ਕਿਧਰੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਦੱਸਿਆ ਹੈ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਗੱਲਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਭ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ। ਗੁਣ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਹਨ ਤੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਕਾਰਯ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਗੁਣ ਤੇ ਇੰਦ੍ਰੀਆਂ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆਵਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਆਖੀਆਂ ਜਾ ਸਕਦੀਆਂ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਗਰਮੀ ਤੇ ਰੌਸ਼ਨੀ ਤਾਂ ਵਿਰਸੇ ਵਿੱਚੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੈ। ਏਸੇ ਕਾਰਨ ਕਰਕੇ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਤਬਦੀਲੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਨਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪ੍ਰਦੂਸ਼ਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਾਂ ਸ਼ਕਤੀ ਤਾਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਵੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਵੀ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਗਿਆਨੀ ਦੀ ਉੱਚਤਮ ਅਵੱਸਥਾ ਇਸ ਤੋਂ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਤਮਾ ਤਾਂ ਕਿਰਿਆ-ਰਹਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਸਰੀਰ ਦੇਖਣ ਨੂੰ ਵੀ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਪਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਸ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, "ਮੈਂ ਉਸਨੂੰ ਬ੍ਰਹਮ ਮੰਨ ਕੇ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਜੋ ਜਾਗ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਵਿਧੀਆਂ ਤੋਂ, ਜਿਵੇਂ ਉਤਪਤੀ, ਸੰਭਾਲ ਤੇ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਰਹਿਤ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਨੂੰ ਸ਼ਕਤੀ ਦੇ ਤੌਰ 'ਤੇ ਵੀ ਪਿਆਰ ਕਰਦਾ ਹਾਂ ਜਾਂ ਮਾਯਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਜੋ ਪ੍ਰਕਿਰਿਆ-ਰਹਿਤ ਬ੍ਰਹਮ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਤੀਆਂਵਿਧੀਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦਾ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

13.30 ਸ਼ਲੋਕ :

यदा भूत-पृथक्-भावम्, एक-स्थम् अनु-पश्यति। ततः एव च वि-स्तारम्, ब्रह्म सम्-पद्-यते तदा॥

ਯਦਾ ਭੂਤ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਭਾਵਮ੍, ਏਕ ਸ੍ਥਮ੍ ਅਨੁਪਸ਼੍ਯਤਿ।

ਤਤਹ ਏਵ ਚ, ਵਿਸ੍ਤਾਰਮ੍, ਬ੍ਰਹਮ੍ ਸਮ੍ ਪਦ੍ਯਤ ਤਦਾ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਦਾ : ਜਦੋਂ। ਭੂਤ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਭਾਵਮ੍ : ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਸਾਰੇ ਰੂਪ। ਏਕਸ੍ਥਮ੍ : ਇੱਕ ਵਿੱਚ ਆਰਾਮ ਕਰ ਰਹੇ। ਅਨੁਪਸ਼੍ਯਤਿ : ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਤਤਹ : ਉਸ ਤੋਂ। ਏਵ : ਇਕੱਲਾ। ਚ : ਅਤੇ। ਵਿਸ੍ਤਾਰਮ੍ : ਫੈਲੇ ਹੋਏ। ਬ੍ਰਹਮ੍ : ਬ੍ਰਹਮ। ਸਮ੍ਪਦ੍ਯਤ : ਉਹ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦਾ : ਤਦ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਮਨੁੱਖ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖਰੇ ਵੱਖਰੇ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰਾ ਵਿਸਥਾਰ ਉਸ ਆਤਮਾ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਹੋਇਆ ਦੇਖਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ਯਦਾ ਭੂਤ ਪ੍ਰਥਕ੍ ਭਾਵਮ੍...... ਬ੍ਰਹਮ ਸਮ੍ ਪਦ੍ਯਤੇ ਤਦਾ = ੦ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਦੋ ਰੂਪ ਹਨ 1. ਕਿਰਿਆ 2. ਪਦਾਰਥ ੦ ਜਿਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਸਾਧਕ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਵੱਖ ਵੱਖ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਅਰਥਾਤ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਵਿੱਚ ਜਿੰਨੇਜਰਾ ਯੁਜ, ਅੰਡਜ, ਉਦਿਜ ਤੇ ਸ੍ਵਦੇਜ ਪ੍ਰਾਣੀ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਥੂਲ ਸੂਖ਼ਮ ਤੇ ਕਾਰਣ ਸਰੀਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਕ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਦੇਖਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਕਾਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਤ੍ਰਿਲੋਕੀ ਦੇ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨਾਂ ਰੂਪ ਸ਼ਕਲ ਮਨੋਵਿਰਤੀ ਗੁਣ ਵਿਕਾਰ ਉਪਤੀ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਲਯ ਆਦਿ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ੦ ਸੰਪੂਰਣ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਅਤੀਤ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਜਨ੍ਯ ਪਦਾਰਥਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆਪਣਾ ਸੰਬੰਧ ਮੰਨਣ ਨਾਲ, ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਜਦ ਇਹ ਸਭ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਹੀ ਉਤਪਨ ਦੇਖਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ੦ ਪ੍ਰਿਥਵੀ 'ਚੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੀਆਂ ਜਿੰਨ੍ਹੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ (ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ) ਸਰੀਰ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਹ ਸਾਰੀਆਂ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂਹਨ। ੦ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਦੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ 1. ਹੋਣਾ 2. ਕਰਨਾ। 1. ਬੱਚੇ ਦਾ ਜਵਾਨ ਹੋਣਾ ਤੇ ਬੁੱਢਾ ਹੋਣਾ ਆਦਿ ਹੋਣਾ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹਨ। 2. ਖਾਣਾ ਪੀਣਾ ਆਦਿ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਗੁਣ ਵਿਕਾਰ ਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸਭ ਦੇ ਸਭ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿੱਚੋਂ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਜਾਂ ਲੀਨ ਹੋਣ ਵਾਲੇ, ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਥਾਵਰ ਜੰਗਮ ਪ੍ਰਾਣੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਜੋ ਚੇਤਨ ਤੱਤਵ ਹੈ। ਉਹ ਨਿਰੰਤਰ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਸੰਗ ਕਾਰਨ, ਉਸ ਵਿੱਚ ਕਿੰਨੇ ਹੀ ਵਿਕਾਰ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੋਣ, ਪਰ ਉਹ ਸਦਾ ਅਸੰਗ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਸਪੱਸ਼ਟ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ ਨਾਲ ਸਾਧਕ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਲਹਿਰ, ਤੇਜ਼ ਪਾਣੀ ਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਛੋਟੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਪੱਥਰਾਂ ਨਾਲ ਟਕਰਾਉਂਦੀਆਂ ਲਹਿਰਾਂ, ਝੱਗ, ਜਵਾਰ-ਭਾਟਾ ਆਦਿ ਸਾਰਾ ਕੁੱਝ ਸਮੁੰਦਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਤਬਦੀਲੀਆਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਰਹਿੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੈ। ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਕਤੀ – ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਰੂਪਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਰੂਪਾਂ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੋਈ ਸੁਤੰਤਰ ਹੋਂਦ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਅਯੋਗ ਮਾਇਆ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਬ੍ਰਹਮ ਵਿੱਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਬਹੁਰੂਪਤਾ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜੋ ਬ੍ਰਹਮਾ ਉੱਪਰ ਹੀ ਨਿਰਭਰ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ। ਨਾ ਹੀ ਜੀਵ, ਨਾ ਹੀ ਸ਼ਕਤੀ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ, ਬ੍ਰਹਮ ਲਈ ਅਸੰਗਤ ਅਥਵਾ ਬਾਹਰੀ ਹੈ। ਇਸ ਸੱਚਾਈ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ ਬ੍ਰਹਮ-ਗਿਆਨੀ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਸ੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਅਨੁਸਾਰ 'ਗਤੀਹੀਣ-ਬ੍ਰਹਮ ਅਤੇ ਗਤੀਸ਼ੀਲ-ਸ਼ਕਤੀ, ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਦੋਵੇਂ ਇੱਕ ਹਨ। ਅਸੀਮ ਨਿਰਪੇਖ ਸਤਿ-ਚਿੱਤ-ਆਨੰਦ ਸਰਬ ਸ਼ਕਤੀਮਾਨ, ਸਰਬ ਵਿਆਪਕ, ਸਰਬ ਗਿਆਤਾ ਦਿਆਲੂ ਜਗਤ ਮਾਂ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਅੱਗ ਤੇ ਤਪਸ਼ ਇੱਕੋ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਤੇ ਸ਼ਕਤੀ ਵੀ ਇੱਕੋ ਹਨ।'

✪ ✪ ✪

13.31 ਸ਼ਲੋਕ :

अन्-आदि-त्वात् निर्-गुण-त्वात्, परम-आत्मा अयम् अ-व्ययः। शरीर-स्थः अपि कौन्तेय, न करोति न लिप्यते॥

ਅਨ੍ ਆਦਿ ਤ੍ਵਾਤ੍ ਨਿਰ੍ਗੁਣ ਤ੍ਵਾਤ੍, ਪਰਮ ਆਤ੍ਮਾ ਅਯਮ੍ ਅਵ੍ਯਯਹ।

ਸ਼ਰੀਰ ਸ੍ਥਹ ਅਪਿ ਕੌਂਤੇਯ, ਨ ਕਰੋਤਿ ਨ ਲਿਪ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਅਨ੍ ਆਦਿ ਤ੍ਵਾਤ੍ : ਆਰੰਭ, ਆਦਿ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਜੀਵ। ਨਿਰ੍ਗੁਣ ਤ੍ਵਾਤ੍ : ਉਹ ਜੀਵ ਜੋ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬੰਚਿਤ ਹਨ। ਪਰਮ ਆਤ੍ਮਾ : ਪਰਮ ਸਵੈ। ਅਯਮ੍ : ਇਹ। ਅਵ੍ਯਯਹ : ਜੋ ਤਬਾਹ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ। ਸਰੀਰ ਸ੍ਥਹ : ਇਸ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦੇ ਹੋਏ। ਅਪਿ : ਭਾਵੇਂ। ਕੌਂਤੇਯ : ਹੇ ਕੁੰਤੀ ਪੁੱਤਰ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਕਰੋਤਿ : ਕਾਰਜ ਕਰਨਾ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਲਿਪ੍ਯਤੇ : ਕਲੰਕਿਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਅਨ੍ ਆਦਿ ਤ੍ਵਾਤ੍ ਨਿਰ੍ ਗੁਣ ਤ੍ਵਾਤ੍ – ਪਰਮ ਆਤਮਾ ਅਯਮ੍ ਅਵ੍ਯਯਹ :- ਇਸ ਅਧਿਆਇ ਦੇ ਉੱਨੀਵੇਂ ਸ਼ਲੋਕ ਵਿੱਚ, ਜਿਸ ਨੂੰ 'ਅਨਾਦਿ' ਕਿਹਾ ਹੈ, ਏਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹੀ "ਅਨ ਆਦਿਤ੍ਵਾਤ੍" (ਜਿਸ ਦਾ ਆਦਿ ਕੋਈ ਨਾ ਹੋਵੇ) ਪਦ ਤੋਂ ਅਨਾਦਿ ਕਿਹਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਆਦਿ (ਆਰੰਭ) ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ। ਕੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵੀ ਅਨਾਦਿ ਹੈ ? ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਵਿੱਚ ਫ਼ਰਕ ਕੀ ਹੈ ? ਇਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਭਗਵਾਨ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਨਿਰ੍ਗੁਣ ਤ੍ਵਾਤ੍ – ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਹੈ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਅਨਾਦਿ ਤਾਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਗੁਣਾਂ ਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਵਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਪੁਰਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਅਤੇ ਵਿਕਾਰਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਹਿਤ (ਨਿਰਗੁਣ ਤੇ ਨਿਰਵਿਕਾਰ) ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਸਾਖਸ਼ਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਰੂਪ ਹੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਵਿਨਾਸ਼-ਰਹਿਤ ਪਰਮ-ਸ਼ੁੱਧ ਆਤਮਾ ਹੈ। ੦ ਸਰੀਰ ਸ੍ਥਹ – ਅਪਿ ਕੌਂਤੇਯ ਨ ਕਰੋਤਿਨ ਲਿਪ੍ਯਤੇ – ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਭੀ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕਰਦਾ ਹੈ ਨਾ ਕਿਸੇ ਕਰਮ ਨਾਲ ਲਿਪਤ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਸ ਪੁਰਸ਼ ਨੇ ਤਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਅਵੱਸਥਾ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕੁੱਝ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਨਾ ਵਰਤਮਾਨ ਵਿੱਚ ਕਰਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਕੁੱਝ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਰਹਿਤ ਤੇ ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕ੍ਰਤਵ੍ਯ ਤੇ ਭੋਗ ਤ੍ਰੱਤਵ ਹੈ ਹੀ ਨਹੀਂ। ੦ ਏਥੇ ਸ਼ਰੀਰ ਸ੍ਥਹ੍ ਅਪਿ ਕਹਿਣ ਦਾ ਭਾਵ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਪੁਰਸ਼ ਜਿਸ ਸਮੇਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਥਿਤ ਮੰਨ ਕੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਰਜ ਦਾ ਕਰਤਾ ਤੇ ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਭੋਗਤਾ ਮੰਨਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਸਮੇਂ ਭੀ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਇਹ ਨਿਰਪੱਖ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਾਤ੍ਰ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਸੁੱਖ ਦੁੱਖ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਏਸੇ ਨਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਸ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਧਰਮ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ ਅਪਿ ਤੋਂ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅਨਾਦਿ ਕਾਲ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਮੰਨਣ ਵਾਲਾ ਹਰੇਕ ਪ੍ਰਾਣੀ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਨਿਰਲਿਪਤ ਅਸੰਗ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਕਦੇ ਹੋਈ ਹੀ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਸਰੀਰ ਤਾਂ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਕਾਰ੍ਯ ਹੋਣ ਤੋਂ ਸਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਦਾ ਅੰਸ਼ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਸਦਾ ਪਰਮਾਤਮਾ ਵਿੱਚ ਸਥਿਤ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ। ਸਭ ਕੁਝ ਸਰੀਰ ਦੇ ਨਾਲ ਏਕਤਾ ਮੰਨਣ 'ਤੇ ਵੀ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਕਿੰਨਾ ਵੀ ਘੁਲ ਮਿਲ ਜਾਣ 'ਤੇ ਵੀ, ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਕਦੇ ਨਸ਼ਟ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਸਰੂਪ ਤੋਂ ਸਦਾ ਹੀ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਆਪਣੀ ਨਿਰਲੇਪਤਾ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੋਣ 'ਤੇ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਕੁੱਝ ਵੀ ਵਿਕ੍ਰਿਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸਰੂਪ ਵਿੱਚ ਨਾ ਕਦੇ ਕੁੱਝ ਕਰ ਸਕਿਆ ਹੈ ਨਾ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਆਪ ਉਹ ਕਦੇ ਨਾ ਲਿਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ ਨਾ ਲਿਪਤ ਹੁੰਦਾ ਹੀ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਇੱਕ ਵਸਤੂ ਜੋ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋਈ ਹੈ, ਉਸ ਦਾ ਆਦਿ (ਆਰੰਭ) ਹੈ। ਪਰ ਬ੍ਰਹਮ ਅਜਿਹੀ ਅਸਲੀਅਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਨਾ ਕੋਈ ਆਦਿ ਹੈ ਨਾ ਅੰਤ ਹੈ। ਮਾਇਆ ਦੇ ਸਾਰੇ ਤੱਤ ਤਿੰਨ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸਮਿਲਿਤ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੂਪ ਪਰਿਵਰਤਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਏਸੇ ਲਈ ਜਿਹੜੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਬਣਦੀਆਂ ਹਨ, ਨਾਸ਼ਵਾਨ ਹਨ। ਬ੍ਰਹਮ ਨਿਰਗੁਣ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਜਾਂ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਪਰੇ ਹੋਣ ਕਾਰਨ, ਅਵਿਨਾਸ਼ੀ ਹੈ। ਓਸ ਦੇ ਸੰਤੋਖ ਦੀ ਹਲਚਲ ਤਾਂ ਅਸੰਭਵ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਦੂਜੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ, ਕੋਈ ਵੀ ਕਰਮ ਕਾਰਜ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਨਹੀਂ। ਨਾ ਹੀ ਕੋਈ ਉਸ ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਤਬਾਹੀ, ਜਿਸ ਲਈ ਬ੍ਰਹਮ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਅਸੁਰੱਖਿਅਤ ਰੂਪ ਵਿੱਚ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ 'ਤੇ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪਾਉਂਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਸਤਹ ਉੱਪਰ ਤਾਂ ਹਲਚਲ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੇਠਾਂ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿੱਚ ਅਮਨ ਚੈਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਿਆਨੀ ਦਾ ਸਰੀਰ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਮੁੱਖ ਤੌਰ 'ਤੇ ਕਿਰਿਆਸ਼ੀਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ਦੇ ਮਤਾਨੁਸਾਰ, "ਬ੍ਰਹਮ ਦੇ ਮੁੱਖ ਚਰਿੱਤਰੀ ਕੀ ਤੱਤ ਹਨ ? ਉਹ ਗੁਣਾਂ ਤੋਂ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਕਿਰਿਆ ਕੋਈ ਗਤੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਉਸ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਜਾਣ ਆਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਪੈਦਾ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਉਹ ਤਾਂ ਮਾਊਂਟ ਮੇਰੋ ਵਾਂਗ ਅਹਿਲ ਅਟੱਲ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

13.32 ਸ਼ਲੋਕ :

यथा सर्व-गतम् सौक्ष्म्यात्, आकाशम् न उप-लिप्यते। सर्व-त्र अव-स्थित: देहे, तथा आत्मा न उप-लिप्यते॥

ਯਥਾ ਸਰ੍ਵ ਗਤਮ੍ ਸੌਕਸ਼ਮ੍ ਯਾਤ੍, ਆਕਾਸ਼ਮ੍ ਨ ਓਪ ਲਿਪ੍ਯਤੇ।
ਸਰ੍ਵਤ੍ਰ ਅਵ ਸ੍ਥਿਤਹ ਦੇਹੇ, ਤਥਾ ਆਤ੍ਮਾ ਨ ਓਪ ਲਿਪ੍ਯਤੇ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਜਿਵੇਂ। ਸਰ੍ਵ ਗਤਮ੍ : ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਣਾ, ਪਸਰਣਾ। ਸ਼ੌਕ ਸ਼ਮ੍ਯਾਤ੍ : ਉਸ ਦੀ ਅਤਿ ਸੂਖਮਤਾ ਕਾਰਨ। ਆਕਾਸ਼ਮ੍ : ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਓਪਲਿਪ੍ਯਤੇ : ਕਲੰਕਿਤ ਹੋਏ। ਸਰ੍ਵਤ੍ਰ : ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ। ਅਵਸ੍ਥਿਤਹ : ਸਥਿਤ ਹੋਣਾ, ਬੈਠਣਾ। ਦੇਹੇ : ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ। ਤਥਾ : ਅਜਿਹਾ। ਆਤ੍ਮਾ : ਅੰਤਹਕਰਣ, ਸਵੈ। ਨ : ਨਹੀਂ। ਉਪਲਿਪ੍ਯਤੇ : ਕਲੰਕਿਤ ਹੋਣਾ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਵੇਂ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਫੈਲਿਆ ਆਕਾਸ਼ ਸੂਖ਼ਮ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਵੀ ਕਲੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। (ਉਸ ਉੱਪਰ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦਾ ਦਾਗ਼ ਨਹੀਂ ਲੱਗਦਾ) ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਬਿਰਾਜਮਾਨ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਵੀ ਆਤਮਾ ਕਲੰਕਿਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਥਾ ਸਰ੍ਵ ਗਤਮ੍ ਸੌਕਸ਼ਮ੍ ਯਾਤ੍ : ਕਰਮ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਉਸ ਦੇ ਭੋਗ ਦਾ ਫ਼ਲ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਨੁੱਖ ਜੋ ਕੁੱਝ ਵੀ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਕਿਸੇ ਫਲ ਦੇ ਉਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਨ ਵਿੱਚ ਪਹਿਲਾ ਭੋਗਤਾ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਮ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਕਰਤੱਵ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਭਗਵਾਨ ਪਹਿਲਾਂ ਭੋਗਤਾ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਨਿਸ਼ੇਧੀ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭੋਗਤਾ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਤਿਆਗ ਤਾਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਫਲ ਇੱਛਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਹੋਣ 'ਤੇ ਕਿਰਿਆ ਕਰਨ ਉਪਰੰਤ ਭੀ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਆਕਾਸ਼ ਦਾ ਕੰਮ ਹਵਾ ਸੂਰਜ ਪਾਣੀ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਆਪਣੇ ਕਾਰਜ, ਹਵਾ ਆਦਿ ਚਾਰਾਂ ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਤ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਚਾਰੇ ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਆਪਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਤੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹਨ ਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਨ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਆਕਾਸ਼ ਦੀ ਥਾਂ ਇਹ ਚਾਰੇ ਸਥੂਲ ਹਨ। ਆਕਾਸ਼ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਸੂਖਮ ਹੈ। ਇਹ ਚਾਰੇ ਤੱਤ ਸੀਮਤ ਹਨ, ਸ਼ਾਂਤ ਹਨ ਪਰ ਆਕਾਸ਼ ਅਸੀਮ ਹੈ। ਅਨੰਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚਾਰਾਂ ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਪਰ

ਆਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਵਿਕਾਰ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ੦ ਸਰ੍ਵਤ੍ਰ ਅਵਸਿ੍ਥਤਹ ਦੇਹੇ, ਤਥਾ ਆਤਮ੍ਾ ਨਾ ਓਪ ਲਿਪ੍ਯਤੇ – ਜਿਵੇਂ ਆਕਾਸ਼ ਹਵਾ ਆਦਿ ਚਾਰੇ ਭੂਤਾਂ ਵਿੱਚ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਵੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੁਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਥਾਵਾਂ 'ਤੇ, ਸਭ ਸਰੀਰਾਂ ਵਿੱਚ, ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਆਤ੍ਮਾ ਕਿਸੇ ਸਰੀਰ ਵਿੱਚ ਲਿਪਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਆਤਮਾ ਸਭ ਵਿੱਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਰਹਿੰਦਿਆਂ ਹੋਇਆ ਵੀ ਕਿਸੇ ਵਿੱਚ ਘੁਲਦੀ ਮਿਲਦੀ ਨਹੀਂ। ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਆਤਮਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨਿਤ੍ਯ ਸਰ੍ਵਗਤ ਅਚੱਲ ਸਨਾਤਨ ਅਤੇ ਅਚਿੰਤ ਤੇ ਅਵਿਕਾਰੀ ਹੈ। (2.24-25) ਇਸ ਅਭਿਲਾਸ਼ੀ ਆਤਮਾ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਵਿਆਪਤ ਹੈ (2.17)।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਪਰਪੱਕਤਾ ਦ੍ਰਿੜਤਾ, ਦ੍ਰਵਤਾ ਅਤੇ ਗੈਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਆ – ਪਾਣੀ ਵਿੱਚ ਇਹ ਤਿੰਨ ਅਵੱਸਥਾਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਭਾਫ਼ ਬਣ ਜਾਣ ਦੀ ਅਵੱਸਥਾ ਪਾਣੀ ਨੂੰ ਗੰਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਵਿੱਚ ਅਤਿ ਸੂਖ਼ਮਤਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਆਕਾਸ਼ ਤੱਤ, ਪੰਜ ਤੱਤਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਅਤਿ-ਸੂਖ਼ਮ ਤੱਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਉੱਪਰ ਦੂਜੇ ਤੱਤ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਅਸੀਂ ਕਹਿ ਸਕਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਆਤਮਾ ਅਤਿ-ਸੂਖ਼ਮ ਹੈ। ਅਤਿ-ਸੂਖ਼ਮ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਓਸ (ਪ੍ਰਭੂ) ਨੂੰ ਕਲੰਕਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਲਈ ਕੁੱਝ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਆਕਾਸ਼ ਚਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਸਰੀਰ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਆਕਾਸ਼ ਦੇ ਟੁਕੜੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤੇ ਜਾ ਸਕਦੇ। ਏਸੇ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਚਿੱਤ ਆਕਾਸ਼ ਜਾਂ ਬ੍ਰਹਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜਿਹੜਾ ਸਾਰੇ ਪਾਸੇ ਪਸਰਿਆ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਭੌਤਿਕ ਰੂਪ, ਪ੍ਰਭੂ ਨੂੰ, ਨਾ ਦੁਫਾੜ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਨਾ ਚੀਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਪ੍ਰਭੂ ਨਾ ਸਰੀਰ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਨਾ ਛਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਜੀ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿੱਚ "ਗਿਆਨ ਸਤਿ ਹੈ ਅਗਿਆਨ ਅਸਤਿ ਹੈ ਜਾਂ ਕ੍ਰਮਵਾਰ ਧਰਮ, ਅਧਰਮ ਹੈ, ਦੋਹਰੇ ਦਵੈਤ ਦੀ ਬ੍ਰਹਮ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਪ੍ਰਭੂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਅਪਹੁੰਚ ਹੈ, ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪

13.33 ਸ਼ਲੋਕ :

यथा प्र-काशयति एकः, कृत्स्नम् लोकम् इमम् रविः। क्षेत्रम् क्षेत्री तथा कृत्स्नम्, प्र-काश्-अयति भारत॥

ਯਥਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਯਤਿ ਏਕਹ, ਕ੍ਰਤ੍ਸਨ੍ਮ੍ ਲੋਕਮ੍ ਇਮਮ੍ ਰਵਿਹ।
ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰੀ ਤਥਾ ਕ੍ਰਤ੍ਸ੍ਨਮ੍, ਪ੍ਰਕਾਸ਼੍ ਅਯਤਿ ਭਾਰਤ॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਯਥਾ : ਕਿਵੇਂ । ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਯਤਿ : ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਕਰਨਾ। ਏਕਹ : ਇੱਕ। ਕ੍ਰਤ੍ਸਨ੍ਮ੍ : ਸਮੁੱਚਾ। ਕ੍ਰਤ੍ਸਨ੍ਮ੍ ਲੋਕਮ੍ : ਕੁੱਲ ਸੰਸਾਰ। ਇਮਮ੍ : ਇਹ। ਰਵਿਹ : ਸੂਰਜ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ : ਮੈਦਾਨ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰੀ : ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਮਾਲਕ। ਤਥਾ : ਇੰਜ। ਕ੍ਰਤ੍ਸ੍ਨਮ੍ : ਸਾਰਾ। ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਅਯਤਿ : ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਨਾ। ਭਾਰਤ : ਹੇ ਭਾਰਤ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਹੇ ਭਾਰਤ ਵੰਸ਼ੀ! ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਸੂਰਜ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਬ੍ਰਹਿਮੰਡ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਕ ਹੀ ਆਤਮਾ ਸੰਪੂਰਣ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਇੱਕੋ ਕੁਸ਼ੇਤਰੀ ਅਰਥਾਤ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮੁੱਚੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਯਥਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਯਤਿ ਏਕਹ ਕ੍ਰਤ੍ਸਨ੍ਮ੍ ਲੋਕਮ੍ ਇਮਮ੍ ਰਵਿਹ = ਅੱਖਾਂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਜਾਣ ਵਾਲਾ ਇਸ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ, ਸੰਸਾਰ ਦੇ ਮਾਤ੍ਰ ਪਦਾਰਥਾਂ ਨੂੰ, ਇੱਕ ਸੂਰਜ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਸਾਰ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਦੇ ਅੰਤਰਗਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ 'ਮੈਂ' ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਅਜਿਹਾ ਕਰਤੱਵ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਜਿਵੇਂ ਸੂਰਜ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਵੇਦ ਪਾਠ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰੀ ਪਸ਼ੂਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਸੂਰਜ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵੇਦ ਪਾਠ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਰੂਪੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ੦ ਏਥੇ 'ਲੋਕ' ਸ਼ਬਦ ਮਾਤ੍ਰ ਸੰਸਾਰ (ਚੌਦਾਂ ਭਵਨਾਂ ਦਾ ਵਾਚਕ ਹੈ) ਕਾਰਣ ਕਿ ਮਾਤ੍ਰ-ਸੰਸਾਰ ਵਿੱਚ ਜੋ ਕੁੱਝ ਭੀ (ਚੰਦ੍ਰਮਾ ਤਾਰੇ ਅੱਗ ਮਣੀ ਜੜੀ ਬੂਟੀਆਂ ਆਦਿ ਵਿੱਚ) ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੈ, ਉਹ ਸਾਰਾ ਸੂਰਜ ਦਾ ਹੈ। ੦ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਮ੍ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੀ ਤਥਾ ਕ੍ਰਤਸਨਮ੍ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਅਯਤਿ ਭਾਰਤ = ਸੂਰਜ ਵਾਂਗ ਇੱਕ ਹੀ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰੀ (ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਗ੍ਯ੍, ਆਤਮਾ) ਸੰਪੂਰਣ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਰਥਾਤ ਸਾਰੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਾਂ ਵਿੱਚ ਕਰਨਾ ਕਰਵਾਉਣਾ ਰੂਪ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਕਰਨ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਬਣਦਾ। ੦ ਸੂਰਜ ਤਾਂ ਕੇਵਲ ਸਥੂਲ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਹੀ ਰੌਸ਼ਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਚਾਨਣ ਵਿੱਚ ਸਥੂਲ ਸੰਸਾਰ ਦੀ ਹੀ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰੀ ਕੇਵਲ ਸਥੂਲ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ (ਸੰਸਾਰ) ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਪਰ ਉਹ ਸਥੂਲ ਸੂਖ਼ਮ ਤੇ ਕਾਰਣ – ਤਿੰਨਾਂ ਕੁਸ਼ਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਸਥੂਲ ਸੂਖ਼ਮ ਤੇ ਕਾਰਣ – ਤਿੰਨਾਂ ਸਰੀਰਾਂ ਦੀ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। ੦ ਜਿਵੇਂ ਸੰਪੂਰਣ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਸੂਰਜ ਸਭ ਨੂੰ ਰੌਸ਼ਨੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਦਾ ਅਭਿਮਾਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ, ਭਾਂਤ ਭਾਂਤ ਦੀਆਂ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ 'ਤੇ ਵੀ ਸੂਰਜ ਵਿੱਚ ਭੋਰਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ, ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਕਰਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਾ ਦੇ ਕੇ ਵੀ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਅਭਿਮਾਨ ਕਰਤੱਵ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਇਹ ਨਿਰਲੇਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਕੋਈ ਵੀ ਕਿਰਿਆ ਤੇ ਵਸਤੂ ਬਿਨਾ ਆਸਰੇ ਦੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ ਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤੀ ਬਿਨਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਗਿਆਨ) ਤੋਂ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰੀ ਸੰਪੂਰਣ ਕਿਰਿਆਵਾਂ ਵਸਤੂਆਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤੀਤੀਆਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਤੇ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਹੈ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਸੂਹਜ – ਇਸ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਹੈ, ਦੂਜਾ ਅਜਿਹਾ ਹੋਰ ਕੋਈ ਨਹੀਂ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਮਾਤਮਾ ਸਮੁੱਚੇ-ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਅਧਿਆਤਮਕ ਚਾਨਣ ਦਿੰਦਾ ਹੈ, ਉਹ ਵੀ ਕੇਵਲ ਇੱਕ ਹੈ। ਸਾਰੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਨੀਵੇਂ ਜਾਂ ਉੱਚੇ ਜੀਵ ਉਸੇ ਸਰੋਤ ਤੋਂ ਚੇਤਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਾਵੇਂ ਸੂਰਜ ਸਾਰਿਆਂ ਜੀਵਾਂ ਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਵਸਤਾਂ ਨੂੰ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਚਾਨਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਜੀਵਾਂ ਜਾਂ ਵਸਤਾਂ ਦੇ ਲਾਭ ਤੇ ਹਾਣੀਆਂ ਦਾ ਸੂਰਜ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਿੰਨ ਭਿੰਨ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਅਸੰਖਾਂ ਜੀਵਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਵਸਦੇ ਪਰਮਾਤਮਾ, ਆਪਣੀ ਅਸਲ ਸ਼ਾਨ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸੰਤਾਂ ਦੇ ਮਨਾਂ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ, ਪਰਮਾਤਮਾ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਤੇ ਤੀਬਰਤਾ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਘਟਾਉਂਦੀ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੈਂਤਾਂ ਦੀ ਬਦਨੀਤੀ ਤੇ ਅਪਵਿੱਤਰਤਾ ਪ੍ਰਭੂ ਦੀ ਸ਼ਾਨ ਨਹੀਂ ਘਟਾ ਸਕਦੀਆਂ। ਉਹ ਤਾਂ ਹਮੇਸ਼ਾ ਸਾਰਿਆਂ ਨੂੰ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਤੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਦਾਤ ਬਖਸ਼ਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਬ੍ਰਹਮ – ਇੱਕ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਮਈ ਲੈਂਪ ਵਾਂਗ ਹੈ। ਕੋਈ ਇੱਕ ਇਸ ਰੌਸ਼ਨੀ ਵਿੱਚ ਪਵਿੱਤਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੁਸਤਕਾਂ ਪੜ੍ਹ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਕੋਈ ਹੋਰ ਝੂਠ ਦਾ ਦਸਤਾਵੇਜ਼ ਤਿਆਰ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਤੋਂ ਹੀ ਸਾਰੇ ਸਮਝ ਸੂਝ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜੀਵਾਂ 'ਚੋਂ ਬੁੱਧੀਜੀਵੀ ਜੋ ਜੋ ਵਿਧੀਆਂ ਅਪਣਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬ੍ਰਹਮ ਉੱਪਰ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ।"

✪ ✪ ✪

13.34 ਸ਼ਲੋਕ :

क्षेत्र-क्षेत्र-ज्ञयो: एवम्, अन्तरम् ज्ञान-चक्षुषा। भूत-प्र-कृति-मोक्षम् च, ये विदु: यान्ति ते परम्॥

ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ੍ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ੍ ਗ੍ਯੋਹ ਏਵਮ੍ ਅੰਤਰਮ੍ ਗ੍ਯਾਨ ਚਕ੍ਸ਼ੁਸ਼ਾ।
ਭੂਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿ ਮੋਕ੍ਸ਼ਮ੍ ਚ, ਏਵਿਦੁਹ ਯਾਂਤਿ ਤੇ ਪਰਮ੍॥

੦ ਸ਼ਬਦ ਅਰਥ :- ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ੍ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ੍ ਗ੍ਯੋਹ੍ : ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ। ਏਵਮ੍ : ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ। ਅੰਤਰਮ੍ : ਵਿਸ਼ੇਸ਼। ਗ੍ਯਾਨ ਚਕਸ਼ੁਸ਼ਾ : ਗਿਆਨ ਨੇਤਰਾਂ ਨਾਲ। ਭੂਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿ ਮੋਕਸਮ੍ : ਜੀਵਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਮੁਕਤ। ਚ : ਅਤੇ। ਯੇਵਿਦੁਹ : ਕੌਣ/ ਜਾਣਦਾ ਹੈ। ਯਾਂਤਿ : ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਤੇ : ਉਹ। ਪਰਮ੍ : ਪਰਮ।

੦ ਸ਼ਲੋਕਾਰਥ :- ਜਿਹੜੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਿਆਨ ਨੇਤਰਾਂ ਦੁਆਰਾ ਅਥਵਾ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਤੇ ਭੂਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਮੋਕਸ਼ ਨੂੰ ਜਾਣਦੇ ਹਨ ਉਹ ਪਰਮ ਬ੍ਰਹਮ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਪਦ-ਅਰਥ-ਵਿਸਥਾਰ :- ੦ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ਯੋਹ ਏਵਮ੍, ਅੰਤਰਮ੍ ਗ੍ਯਾਨ ਚਕ੍ਸ਼ੁਸ਼ਾ - ਸਤ੍ ਅਸਤ੍, ਨਿਤ੍ਯ ਅਨਿਤ੍ਯ, ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ ਨੂੰ ਵੱਖ ਵੱਖ ਜਾਣਨ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨ ਚਕ੍ਸ਼੍ ਹੈ = ਵਿਵੇਕ ਹੈ। ਇਹ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿਕਾਰੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਇੱਕ ਰੂਪ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ। ਇੱਕ ਛਿਣ ਵਿੱਚ ਬਦਲਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਅਜਿਹਾ ਕੋਈ ਵੀ ਛਿਣ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਸਥਿਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੋਵੇ। ਪਰ ਇਸ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣ ਵਾਲਾ, ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਣਨ ਵਾਲਾ, ਕੁਸ਼ਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ ਸਦਾ ਇੱਕ ਰੂਪ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ ਵਿੱਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਨਾ ਹੋਇਆ ਹੈ ਨਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਨਾ ਹੋਣਾ ਸੰਭਵ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਜਾਣਨਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨਾ ਹੀ ਗਿਆਨ ਚਕਸ਼ੂ ਤੋਂ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਕੁਸ਼ੇਤ੍ਰ ਗ੍ਯ੍ ਦੇ ਵਿਭਾਗ ਨੂੰ ਜਾਣਨਾ ਹੈ। ੦ ਭੂਤ ਪ੍ਰਕ੍ਰਤਿ ਮੋਕ੍ਸ਼ਮ੍ ਚ, ਏ ਵਿਦੁਹ ਯਾਂਤਿ ਤੇ ਪਰਮ੍ - ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਵੇਕ ਅਥਵਾ ਬੋਧ ਹੋਣ 'ਤੇ ਭੂਤ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਸੰਬੰਧ ਤੋੜਣ 'ਤੇ ਅਥਵਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਅਲਗਾਵ ਦਾ ਠੀਕ ਅਨੁਭਵ ਹੋਣ 'ਤੇ ਸਾਧਕ ਪਰਮਾਤਮਾ ਤੱਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਵਿਆਖਿਆ :- ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਦਵਾਈ ਦੇਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਡਾਕਟਰ ਮਰੀਜ਼ ਦੀ ਬਿਮਾਰੀ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾਲੋ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰੀ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਦਾ ਹੈ। ਜੇ ਬਿਮਾਰੀ ਜਾਂ ਬਿਮਾਰ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਸਮਝਿਆ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਹੱਦ ਤੱਕ ਇਲਾਜ ਦਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ। ਏਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਤੇ ਕੁਸ਼ੇਤਰ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ। ਦੋਵਾਂ ਦੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ, ਸ਼ਰਧਾਮਈ ਮੇਲ ਮਿਲਾਪ ਦੇ ਅਧਿਆਤਮਕ ਜੀਵਨ ਦੇ ਸਾਧਨਾ ਰਾਹੀਂ ਮੁਢਲੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਯੋਗਤਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਦਾ ਹੋਣਾ ਅਤਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਕਿਉਂਕਿ ਦੈਵੀ ਅੱਖ ਹੀ ਸਤ ਦਾ ਮਾਰਗ ਖੋਲਦੀ ਹੈ। ਕੇਵਲ ਪੁਸਤਕਾਂ ਦੀ ਸਿਖਿਆ ਉਪਾਸਕ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਪਾਸੇ ਵੱਲ ਨਹੀਂ ਲਿਜਾਂਦੀ। ਮੁੱਢਲਾ ਗਿਆਨ - ਉਸ ਨੂੰ ਯਥਾਰਥ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਸੁਪਨਾ ਤੇ ਉਲਝਣ ਜੋ ਇਸ ਧਰਤੀ ਵਾਲੇ ਜੀਵਨ ਵਿੱਚ ਹੈ, ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹੇ ਹੈ। ਬ੍ਰਹਮ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਸਰੂਪ ਕੇਵਲ ਸਮਾਧੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਆਧਾਰ ਨੀਂਹ ਉੱਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਕਦੇ ਵਿਖਾਈ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਕਦੇ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜੀਵਾਤਮਾ ਦੀ ਮੰਜ਼ਿਲ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿੱਚ ਉਲਝਣਾਂ ਨਹੀਂ, ਬਲਕਿ ਇਸ ਦੀ ਸੁਵਰਤੋਂ ਕਰਨਾ ਹੈ। ਇਸ ਪੱਖ ਤੋਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਲੋਂ ਵੱਖਰੇ ਹੋਣ ਦਾ ਰਵੱਈਆ ਧਾਰਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਭੂ ਨਾਲ ਮੇਲ ਹੋਵੇ। ੦ ਸ਼੍ਰੀ ਰਾਮਾ ਕ੍ਰਿਸ਼ਨਾ ੦ "ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਆਸਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸੰਸਾਰ ਮਾਇਆ ਹੈ। ਕੀ ਤੁਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਹੋ ? ਇਸ ਬਿਆਨ ਦੀ ਅਰਥ ਸੰਭਾਵਨਾ (ਉਲਝਣ) ਕੀ ਹੈ ? ਇਹ ਮੁਸ਼ਕ ਕਾਫ਼ੂਰ ਦੇ ਜਲਣ ਵਾਂਗ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਰਹਿੰਦ ਖੂੰਹਦ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ। ਇਹ ਬਾਲਣ ਦੇ ਜਲਣ ਵਾਂਗ ਨਹੀਂ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਕੀ, ਸੁਆਹ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਸੱਚੀ ਅਧਿਆਤਮਕ ਪਹੁੰਚ ਸਾਧਕ ਨੂੰ ਸਮਾਧੀ ਤੱਕ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਤੇ ਜੀਵਨ ਕੱਢ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਸਾਰੇ ਰਿਸ਼ਤੇ ਸਥਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਅਲੋਪ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇੱਕੋ ਇੱਕ ਬ੍ਰਹਮ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ।"

✪ ✪ ✪